

**Установа адукацыі
“БРЭСЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ ІМЯ А.С. ПУШКІНА”**

Кафедра гісторыі беларускай мовы і дыялекталогіі

Вучэбна-метадычны комплекс

УВОДЗІНЫ Ў МОВАЗНАЎСТВА

для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцяў універсітэта

БРЭСТ 2013

УДК 811.161.3
ББК 81.2-5 (Бел)

*Рэкамендавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам
установы адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”*

Складальнікі:

Т.А. Кісель, Н.Р. Якубук

Рэцэнзенты

кандыдат філалагічных навук дацэнт

З.М. Заіка

кандыдат філалагічных навук дацэнт

Л.А. Гадуйка

Уводзіны ў мовазнаўства : вучэб.-метад. комплекс / склад. Т.А. Кісель, Н.Р. Якубук ; Брэсцк. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. гіст. беларус. мовы і дыялект. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2013. – 96 с.

Вучэбна-метадычны комплекс распрацаваны ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай па курсе “Уводзіны ў мовазнаўства” і прызначаецца студэнтам філалагічных спецыяльнасцяў дзённай і завочнай форм атрымання адукацыі.

У выданні акрэсліваецца змест курса, падаюцца лекцыйны матэрыял, тэмы практычных заняткаў, па кожнай тэме прапануюцца пытанні для самаправеркі і практычныя заданні, выкананне якіх дапаможа студэнтам замацаваць на канкрэтным моўным матэрыяле тэарэтычныя веды, таксама называюцца кантрольныя пытанні, прапануецца спіс літаратуры, які дазволіць арыентавацца ў крыніцах інфармацыі па прадмеце.

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ.....	4
ПРАГРАМА КУРСА.....	6
ЛЕКЦЫЙНЫ МАТЭРЫЯЛ.....	14
ПРЫРОДА І СУТНАСЦЬ МОВЫ.....	14
ФУНКЦЫІ МОВЫ.....	28
ПРАБЛЕМА ПАХОДЖАННЯ МОВЫ.....	30
ЗАКАНАМЕРНАСЦІ ГІСТАРЫЧНАГА РАЗВІЦЦЯ МОЎ	42
МОВА І ГРАМАДСТВА.....	42
МОВА І МЫСЛЕННЕ.....	48
МОВА І МАЎЛЕННЕ.....	50
ПАНЯЦЦЕ СІСТЭМЫ І СТРУКТУРЫ МОВЫ.....	50
МОВА ЯК ЗНАКАВАЯ СІСТЭМА.....	54
КЛАСІФІКАЦЫЯ МОЎ СВЕТУ.....	58
ПІСЬМО.....	63
ТЭМАТЫКА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ.....	68
ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ ПА КУРСЕ.....	76
КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ КУРСА.....	68
КАНТРОЛЬНЫ ТЭСТ.....	90
СПІС ЛІТАРАТУРЫ.....	95

УВОДЗІНЫ

“Уводзіны ў мовазнаўства” – дысцыпліна, якая знаёміць студэнтаў з найбольш важнымі лінгвістычнымі паняццямі і тэрмінамі, сутнасцю і структурай мовы, з гісторыяй пісьма, класіфікацыяй моў свету, паходжаннем мовы і развіццём моў у розных сацыяльна-эканамічных фармацыях.

Праграма прадмета “Уводзіны ў мовазнаўства” дапаможа студэнтам падрыхтавацца да трывалага засваення спецыяльных мовазнаўчых дысцыплін, будзе садзейнічаць больш глыбокаму авалоданню як роднай, так і замежнымі мовамі.

Асноўныя мэты выкладання дысцыпліны:

- развіваць і ўдасканалваць філалагічнае мысленне студэнта;
- выпрацоўваць навыкі параўнальна-супастаўляльнага аналізу моўных з’яў у розных мовах;
- пашырыць уяўленне пра асноўныя заканамернасці развіцця моў і іх узаемасувязі;
- сфарміраваць навыкі практычнага ўкаранення атрыманых студэнтамі ведаў у іх будучай прафесійнай дзейнасці і іншых сферах сацыяльнай актыўнасці;
- выхоўваць любоў і павагу да роднага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуццё нацыянальнай самапавагі і самаідэнтыфікацыі.

Задачы вывучэння дысцыпліны:

- сфарміраваць у студэнтаў уяўленне пра сутнасць, структуру і сістэму мовы на фаналагічным, марфемным, лексічным і сінтаксічным узроўнях;
- азнаёміць студэнтаў з асноўнымі заканамернасцямі гістарычнага развіцця моў, з гісторыяй і відамі пісьма, з найважнейшымі тэорыямі паходжання мовы;
- паказаць некаторыя спецыфічныя асаблівасці розных моў (як славянскіх, так і неславянскіх) у галіне фанетыкі і граматыкі;
- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых і крытычна думających спецыялістаў, здольных практычна выкарыстоўваць набытыя веды пры вывучэнні спецыяльных мовазнаўчых дысцыплін.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен

ведаць:

- сутнасць мовы і яе сацыяльныя функцыі;
- сувязь мовы з грамадствам, мысленнем, маўленнем, культурай;
- асноўныя структурныя элементы мовы і іх функцыі, узроўні мовы;
- паходжанне мовы і гістарычнае развіццё моў;
- асноўныя класіфікацыі моў свету і тыпы пісьма;
- навуковую і даведачную літаратуру па дадзенай галіне мовазнаўчай навукі;

умець:

- адбіраць, аналізаваць і сістэматызаваць моўныя факты;
- праводзіць лінгвістычныя назіранні, рабіць абагульненні і вывады;
- заўважаць агульнае і адметнае ў моўных фактах розных моў;
- карыстацца слоўнікамі, вучэбнымі дапаможнікамі і дадатковай літаратурай;
- выкарыстоўваць атрыманыя веды на практыцы.

Задачы курса прадугледжваюць цесную сувязь тэорыі і практыкі. Практычныя заняткі па курсе маюць на мэце глыбокае засваенне тэарэтычнага матэрыялу. На занятках мэтазгодна праводзіць супастаўляльны аналіз фактаў беларускай і рускай, беларускай і ўкраінскай, беларускай і польскай моў на самых розных узроўнях.

У выданні акрэсліваецца змест курса, падаюцца лекцыйны матэрыял, тэмы практычных заняткаў, па кожнай тэме прапануюцца пытанні для самаправеркі і практычныя заданні, выкананне якіх дапаможа студэнтам замацаваць на канкрэтным моўным матэрыяле тэарэтычныя веды, таксама называюцца кантрольныя пытанні, прапануецца спіс літаратуры, які дазволіць арыентавацца ў крыніцах інфармацыі па прадмеце.

Прапанаваны дапаможнік можа стаць добрым дарадчыкам і выкладчыкам, і студэнтам (можа быць выкарыстаны на лекцыйных і семінарскіх занятках, пры стварэнні гурткоў, пры распрацоўцы спецкурсаў і спецсемінараў).

ПРАГРАМА КУРСА

1. ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ МОВАЗНАЎСТВА

Мэты і задачы курса “Уводзіны ў мовазнаўства”, яго практычнае і выхаваўчае значэнне. Асноўныя навучальныя дапаможнікі па дысцыпліне.

Гістарычная абумоўленасць узнікнення мовазнаўства. Агульнае і прыватнае мовазнаўства. Асноўныя праблемы агульнага мовазнаўства (сутнасць і прырода мовы, паходжанне мовы, агульныя законы яе развіцця і функцыянавання, метады даследавання моў і інш.). Тэарэтычнае і дастасоўнае (прыкладное), сінхранічнае і дыяхранічнае мовазнаўства. Тыпалагічнае мовазнаўства і лінгвістыка ўніверсальнай.

Сувязь мовазнаўства з іншымі навукамі (філасофіяй, псіхалогіяй, логікай, гісторыяй, літаратуразнаўствам, сацыялогіяй, матэматыкай, фізікай, геаграфіяй, анатоміяй і фізіялогіяй і інш.).

Метадалогія і спецыяльныя метады вывучэння моў.

2. ПРЫРОДА І СУТНАСЦЬ МОВЫ

Погляд на мову як на з’яву індывідуальную, біялагічную, класавую. Спецыфіка мовы як грамадскай з’явы. Нацыянальная мова.

Мова – народ – класы – асоба. Роля народа і асобы ў развіцці мовы. Адносіны розных класаў да мовы. Паняцце пра сацыялінгвістыку.

Мова і культура. Нацыянальна-культурны элемент у моўнай семантыцы. Паняцце пра этналінгвістыку.

Функцыі мовы. Камунікацыйная функцыя як асноўная функцыя мовы. Іншыя функцыі мовы (думкафармавальная, кагнітыўная, інтэграцыйная, намінацыйная, фатычная, эмацыйная, валюнтатывульная, экспрэсіўная, эстэтычная, акумуляцыйная, метамоўная і інш.). Мова і невербальныя сродкі камунікацыі (міміка, жэсты, мова свісту, мова гонгаў, азбука Брайля, азбука Морзэ, мовы праграмавання і інш.).

Структура мовы і лінгвістыкі. Сістэма і структура мовы. Асноўныя функцыі структурных элементаў мовы (фанем, марфем, слоў, сказаў). Узроўні мовы (фанемны, лексічны, сінтаксічны). Парадыгматычныя і сінтагматычныя адносіны паміж моўнымі адзінкамі.

Мова як знакавая сістэма. Будова моўнага знака: форма (азначальнае, план выражэння, экспанент) і змест (азначаемае). Адрозненне мовы ад іншых знакавых сістэм. Паняцце пра лінгвасеміётыку.

Мова і мысленне. Суадносіны мовы і мыслення. Функцыі мовы ў дачыненні да мыслення. Функцыі мыслення ў адносінах да мовы. Адрозненне мовы і мыслення. Невербальнае мысленне. Нацыянальная спецыфіка мовы і агульначалавечы характар мыслення.

Мова і маўленне. Узаемасувязь і адрозненне мовы і маўлення. Маўленчая дзейнасць і яе сацыяльны характар. Паняцце пра псіхалінгвістыку.

3. ПАХОДЖАННЕ МОВЫ І ГІСТАРЫЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ МОЎ

Узнікненне мовы і паходжанне канкрэтных моў. Міфы і казкі пра паходжанне мовы. Натуралістычныя гіпотэзы ўзнікнення мовы (гукапераймальна- і выклічнікавая). Сацыяльныя гіпотэзы паходжання мовы (сацыяльнай дамоўленасці, працоўных выгукі). Асноўныя палажэнні вучэння Ф. Энгельса пра паходжанне мовы. Вырашальная роля працы ва ўзнікненні мовы і свядомасці. Біялагічныя перадумовы ўзнікнення і развіцця мовы (удасканаленне органаў маўлення, мозга і органаў пачуццяў). Роля жэстаў і мімікі ва ўзнікненні свядомасці і мовы. Пераход ад непадзельнага маўлення да падзельнага.

Мова як зменлівая катэгорыя. Інтэграцыя і дыферэнцыяцыя як асноўныя працэсы гістарычнага развіцця моў. Своеасаблівасці развіцця моў у розных сацыяльна-эканамічных фармацыях. Нацыянальныя мовы і іх адрозненне ад моў народнасцей. Разнастайнасць шляхоў утварэння нацыянальных моў. Шлях узнікнення беларускай нацыянальнай мовы ў параўнанні з рускай і ўкраінскай.

Нераўнамернасць развіцця слоўнікавага складу, гукавой сістэмы і граматычнага ладу моў свету.

Літаратурная мова як найвышэйшая ступень гістарычнага развіцця агульнанароднай мовы. Роля майстроў мастацкага слова і дзеячаў культуры ў станаўленні і развіцці літаратурнай мовы.

Пашырэнне і абмежаванне сацыяльных функцый і сферы ўжывання моў. Міжэтнічныя і поліэтнічныя мовы. Паджыны і крэольскія мовы.

Штучныя мовы. Перадумовы ўзнікнення штучных міжнародных моў. Эсперанта. Валапук.

4. ФАНАЛОГІЯ

Фаналогія як раздзел мовазнаўства. Тры аспекты вывучэння гукаў мовы (маўлення): акустычны (фізічны), артыкуляцыйны (анатамічна-фізіялагічны), функцыянальны (лінгвістычны). Фанетыка і фанеміка як раздзелы фаналогіі.

Фанетыка. Агульная і прыватная, апісальная і гістарычная фанетыка. Тэарэтычнае і практычнае значэнне фанетыкі.

Акустычны аспект вывучэння гукаў. Фізічныя ўласцівасці гукаў (сіла, вышыня, працягласць). Тоны і шумы. Тэмбр як адметная афарбоўка гука.

Будова маўленчага апарату. Актыўныя і пасіўныя органы маўлення. Роля актыўных органаў маўлення (галасавых звязак, языка, губ, мяккага

паднябення, язычка) ва ўтварэнні гукаў. Паняцце пра артыкуляцыю і яе фазы (экскурсія, вытрымка, рэкурсія). Артыкуляцыйная база мовы. Паняцце пра эксперыментальную фанетыку.

Класіфікацыі гукаў маўлення (мовы). Акустычныя, артыкуляцыйныя і функцыянальныя адрозненні паміж галоснымі і зычнымі гукамі. Артыкуляцыйная характарыстыка гукаў.

Кансанантызм. Класіфікацыя зычных гукаў (паводле ўдзелу голасу і шуму, спосабу і месца ўтварэння, адсутнасці або наяўнасці палаталізацыі, працягласці). Лабіялізацыя, палаталізацыя і велярызацыя. Палаталізаваныя і палатальныя зычныя. Ступень палаталізацыі зычных у розных мовах. Велярызаваныя і велярныя зычныя. Спецыфічныя зычныя гукі ў розных мовах: увулярныя (язычковыя), фарынгальныя, гартанныя і інш.

Вакалізм. Класіфікацыя галосных гукаў (паводле ступені і месца пад'ёму языка, удзелу губ). Адметныя галосныя гукі ў мовах свету (насаваыя, кароткія і доўгія, адкрытыя і закрытыя і інш.). Дыфтонгі і іх тыпы (сапраўдныя і несапраўдныя; сыходныя і ўзыходныя). Трыфтонгі і іх сутнасць. Паняцце пра дыфтангоіды і глайды.

Фанетычны падзел маўленчай плыні. Фанетычныя адзінкі вуснага маўлення (фраза, маўленчы такт, фанетычнае слова, склад) і іх сутнасць. Клітыкі (праклітыкі і энклітыкі).

Склад. Артыкуляцыйная (экспіраторная) і акустычная (санорная) тэорыі склада. Тыпы складоў (адкрытыя і закрытыя, непрыкрытыя і прыкрытыя). Складаўтваральныя і нескладаўтваральныя гукі. Складападзел. Асаблівасці падзелу слоў на склады са збегам зычных у інтэрвакальным становішчы. Мовы складовага ладу.

Націск. Тыпы слоўнага націску: дынамічны (сілавы), музычны (танічны), колькасны (квантытатыўны), змешаны. Свабодны (нефіксаваны, разнамесцавы) і несвабодны (сталы, звязаны, фіксаваны, аднамесцавы) націск. Рухомы і нерухомы націск. Асноўны націск і пабочны. Пазаслоўныя тыпы націску (тактавы, фразавы, лагічны, эмфатычны). Паняцце пра акцэнталогію.

Інтанацыя. Кампаненты інтанацыі, або інтанемы (мелодыка, інтэнсіўнасць, рытм, тэмп, паўза, тэмбр, націск) і іх сутнасць. Функцыі інтанацыі ў розных мовах свету. Паняцце пра інтаналогію.

Фанетычныя змены. Камбінаторныя і пазіцыйныя гукавыя змены. Характарыстыка камбінаторных змен (акамадацыя, асіміляцыя, сінгарманізм, дысіміляцыя, дыярэза, гаплагія, эпентэза, сцяжэнне гукаў, метатэза). Характарыстыка пазіцыйных змен (рэдукцыя, аглушэнне звонкіх на канцы слова, пратэза). Апокапа і сінкопа як вынікі поўнай рэдукцыі. Асаблівасці гукавых змен у розных мовах. Спантанныя гукавыя змены. Змены гукаў па аналогіі. Гістарычныя чаргаванні гукаў. Фанетычныя законы. Дзеянне

фанетычных законаў у розных мовах (у розныя перыяды іх гістарычнага развіцця, пры пэўных умовах і на пэўнай тэрыторыі).

Паняцце пра арфаэпію.

Фанеміка. Фанема і гук. Перцэптыўная і сігніфікатыўная функцыі фанем. Прыметы фанем (фаналагічныя і нефаналагічныя, канстытутыўныя і неканстытутыўныя; інтэгральныя і дыферэнцыйныя). Пазіцыі фанем (незалежныя і залежныя). Варыянты і варыяцыі фанем. Сістэма фанем.

5. ЛЕКСКАЛОГІЯ

Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Агульная і прыватная, апісальная і гістарычная лексікалогія. Найважнейшыя праблемы агульнай лексікалогіі (сутнасць слова, яго месца сярод іншых адзінак мовы, значэнне і паняцце, суадносіны лексічнага і граматычнага значэнняў у слове, спалучальнасць слоў, лексіка і пазамоўная рэчаіснасць і інш.). Лексікалогія і іншыя раздзелы мовазнаўства.

Анамасіялогія як раздзел мовазнаўства аб прынцыпах намінацыі фрагментаў рэчаіснасці. Слова і прадмет. Асноўная функцыя слова. Слова і паняцце. Абагульняльны характар слова. Слова паўназначныя і непаўназначныя. Онімы і іх тыпы (тапонімы і антрапонімы). Разнавіднасці тапанімічнай лексікі (айконімы, гідронімы, мікратапонімы, урбанімы і інш.). Разрады анамастычнай лексікі (тэонімы, заонімы, астронімы, касмонімы, хранонімы і інш.). Паняцце пра анамастыку.

Семасіялогія як раздзел мовазнаўства пра значэнне моўных адзінак. Слова як адзінка мовы. Семантычная структура слова. Лексічнае значэнне слова і канатацыі. Слова і словаўжыванне. Паняцце пра лексему і алалексы.

Лексічная сістэма мовы. Тыпы лексічных значэнняў слова. Монасемія і полісемія слова. Семантычная структура мнагазначных слоў. Функцыянальны аспект вывучэння слова. Роля слова ў структуры мовы. Суадносіны слова з адзінкамі іншых моўных узроўняў.

Сістэмныя адносіны паміж лексічнымі адзінкамі. Фармальнае падабенства слоў. Аманімія. Паранамазія. Семантычнае падабенства і супрацьпастаўленне слоў. Парадыгматычныя адносіны ў лексіцы. Сінанімія. Сінанімічны рад. Лексічныя дублеты (абсалютныя сінонімы). Эўфемізмы. Антанімія. Энантысемія. Гіперанімічна-гіпанімічныя адносіны паміж лексічнымі адзінкамі. Паняццева-лагічныя адносіны ў лексіцы. Прадметна-тэматычныя групы слоў (лексічныя палі). Сінтагматычныя адносіны ў лексіцы. Лексічная і сінтаксічная спалучальнасць слоў.

Функцыянальная дыферэнцыяцыя лексікі. Актыўная і пасіўная лексіка. Разрады пасіўнай лексікі: устарэлая (гістарызмы, архаізмы) і новая (неалагізмы, аказіяналізмы).

Сферы ўжывання слоў. Агульнаўжывальная лексіка. Тэрытарыяльная, прафесійная і сацыяльная дыферэнцыяцыя лексікі (дыялектная; спецыяльная – тэрміналагічная і прафесійная; жаргонная, аргатычная і інш.). Тэрміны. Сувязь тэрміналагічнай лексікі з агульнаўжывальнай. Найважнейшыя асаблівасці тэрміналогіі як падсістэмы лексічнай сістэмы мовы. Паняцце пра тэрміназнаўства.

Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі. Стылістычна нейтральная і афарбаваная лексіка.

Паходжанне слоў. Спрадвечная і запазычаная лексіка. Словы-інтэрнацыяналізмы. Нацыянальнамоўныя варыянты інтэрнацыяналізмаў.

Шляхі папаўнення і развіцця лексічнага складу мовы. Словаўтварэнне. Змяненне значэнняў слоў. Узнікненне новых значэнняў на аснове метафары, метаніміі і сінекдахі. Пашырэнне семантычнага аб'ёму слова. Звужэнне семантычнага аб'ёму слова. Лексікалізацыя. Граматыкалізацыя. Запазычанні. Прычыны і шляхі запазычвання слоў. Тыпы асваення запазычанай лексікі (графічнае, фанетычнае, граматычнае і семантычнае). Лёс запазычаных слоў. Варварызмы. Экзатызмы. Калькаванне.

Этымалогія як раздзел гістарычнай лексікалогіі. Народная этымалогія. Дээтымалагізацыя. Матываванаць (унутраная форма) слова. Паняцце пра катахрэзу.

Паняцце пра лексікаграфію.

6. ФРАЗЕАЛОГІЯ

Фразеалогія як раздзел мовазнаўства. Агульная і прыватная, апісальная і гістарычная фразеалогія. Прадмет фразеалогіі. Фразеалогія ў вузкім і шырокім сэнсе. Паняцце пра парэміі, афарызмы, крылатыя выразы, перыфразы.

Фразеалагізм як адзінка мовы. Статус фразеалагічных адзінак у іерархічнай сістэме мовы. Фразеалагізм і слова. Фразеалагізм і словазлучэнне. Фразеалагізм і сказ.

Пераклад фразеалагізмаў з адной мовы на іншыя.

Паняцце пра фразеаграфію.

7. МАРФЕМІКА І СЛОВАЎТВАРЭННЕ

Марфема як аб'ект вывучэння марфемікі. Прыметы марфемы. Тыпы марфем паводле значэння (каранёвыя і афіксальныя). Тыпы афіксаў паводле функцыі: словаўтваральныя, формаўтваральныя і сінкрэтычныя (словаформаўтваральныя). Тыпы афіксаў паводле месца адносна караня: прэфіксы, інфіксы, постфіксы. Паняцце пра нулявыя афіксы (флексіі і суфіксы). Іншыя тыпы афіксаў: інтэрфіксы, конфіксы (цыркумфіксы), трансфіксы. Аглюцінацыйныя афіксы. Паняцце пра афіксоід і фармант.

Прадукцыйныя і непрадукцыйныя (малапрадукцыйныя) афіксы. Рэгулярныя і нерэгулярныя афіксы. Варыянтнасць, сінанімія, полісемія і аманімія марфем. Марфема і морф (аламорф).

Аснова слова. Вытворная і невытворная аснова. Аснова словазмянення і формаўтварэння. Словаўтваральная аснова.

Змены марфемнай структуры слова. Спрашчэнне, перараскладанне і ўскладненне.

Словаўтварэнне, дэрывацыя, дэрываталогія. Сувязь словаўтварэння з лексікалогіяй і граматыкай. Асноўныя спосабы словаўтварэння. Марфалагічныя спосабы словаўтварэння: афіксацыя; нульсуфіксальны спосаб; кампазіцыя (складанне). Марфалагічна-сінтаксічны спосаб словаўтварэння (канверсія). Лексічна-сінтаксічны спосаб словаўтварэння (зрашчэнне). Лексічна-семантычны спосаб словаўтварэння. Прадукцыйнасць розных спосабаў словаўтварэння ў мовах свету.

Паняцце пра словаўтваральны тып. Прадукцыйнасць агульных словаўтваральных тыпаў у мовах свету.

8. ГРАМАТЫКА

Граматыка як раздзел мовазнаўства. Агульная і прыватная, апісальная і гістарычная граматыка. Сувязь граматыкі з іншымі раздзеламі мовазнаўства.

Асноўныя адзінкі граматыкі: словаформа, словазлучэнне і сказ. Узаемасувязь лексічнага і граматычнага значэнняў і іх адрозненне.

Спосабы (сродкі) выражэння граматычных значэнняў: сінтэтычныя (афіксацыя – фузія, аглуцінацыя; націск; суплетывізм; унутраная флексія; музычны тон; рэдуплікацыя) і аналітычныя (службовыя словы – прыназоўнікі і паслялогі, артыклі, дапаможныя дзеясловы, словы ступені, злучнікі і злучальныя словы, часціцы; парадак слоў; інтанацыя). Паняцце пра сінтэтычны і аналітычны лад мовы.

Граматычная катэгорыя. Грамема. Тыпы граматычных катэгорый: марфалагічныя (формаўтваральныя, класіфікацыйныя) і сінтаксічныя. Адрозненне граматычных катэгорый ад лексічна-граматычных і фармальных разрадаў слоў. Граматычныя і паняццевыя катэгорыі. Адрозненні паміж граматычнымі катэгорыямі ў мовах свету.

Марфалогія як раздзел граматыкі. Аб'ект вывучэння марфалогіі. Граматычная форма слова як адзінства граматычных значэнняў і сродкаў яго выражэння. Іншыя азначэнні граматычнай формы слова. Сінтэтычныя і аналітычныя формы слова. Словаформы і розныя словы. Паняцце пра парадыгму слова.

Часціны мовы. Асноўныя прынцыпы класіфікацыі часцін мовы (семантычны, марфалагічны, сінтаксічны і словаўтваральны). Самастойныя

і несамастойныя часціны мовы. Крытэрыі іх размежавання. Спецыфіка часцін мовы ў мовах свету (колькасць, адсутнасць выразнай дыферэнцыяцыі, адрозненне граматычнымі катэгорыямі і г.д.). Спрэчныя пытанні класіфікацыі слоў па часцінах мовы. Пераходнасць у сістэме часцін мовы. Зменлівасць часцін мовы.

Сінтаксіс як раздзел граматыкі. Аб'ект вывучэння сінтаксісу. Суадноснасць катэгорый сінтаксісу (членаў сказа) і катэгорый марфалогіі (часцін мовы). Асноўныя віды сінтаксічнай сувязі (злучальная і падпарадкавальная). Асноўныя тыпы падпарадкавальнай сувязі ў мовах свету (дапасаванне, кіраванне, прымыканне, замыканне, ізафет, інкарпарацыя).

Словазлучэнне. Злучальныя і падпарадкавальныя словазлучэнні. Іменныя (субстантыўныя, ад'ектыўныя, нумаратыўныя, пранамінальныя), дзеяслоўныя і прыслоўныя (адвербіяльныя) словазлучэнні. Мадэлі словазлучэнняў. Граматычнае і лексічнае значэнне словазлучэнняў. Спецыфіка словазлучэнняў у мовах свету.

Сказ. Прэдыкатыўнасць як найважнейшая прымета сказа і яе кампаненты (катэгорыя мадальнасці і сінтаксічнага часу). Іншыя прыметы сказа. Асноўныя аспекты вывучэння сказа (канструкцыйны і камунікацыйны). Актуальны падзел сказа. Мадэлі сказаў. Граматычнае і лексічнае значэнне сказаў. Сказ і суджэнне. Сказ і выказванне. Члены сказа. Марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя члены сказа.

Паняцце пра звышфразовае адзінства (складанае сінтаксічнае цэлае). Агульныя звесткі пра гістарычныя змены ў граматыцы.

9. КЛАСІФІКАЦЫЯ МОЎ СВЕТУ

Народы і мовы свету. Суадносіны паняццяў “мова” і “народ”. Паняцце пра жывыя і мёртвыя мовы, мову-аснову (прамову). Мова і дыялект. Ступень вывучанасці моў.

Асноўныя класіфікацыі моў свету (генеалагічная, марфалагічная арэальная, функцыянальная).

Генеалагічная класіфікацыя моў. Паняцце пра параўнальна-гістарычны метады. Асноўныя крытэрыі вызначэння роднасці моў.

Прынцып падзелу моў на сем'і, групы і падгрупы. Індаеўрапейская сям'я моў (групы і іх асноўныя мовы). Славянская група моў і яе падгрупы. Іншыя сем'і моў (кітайска-тыбецкая, нігера-кардафанская, аўстранезійская, семіта-хаміцкая (афразійская), дравідыйская і інш.). Індзейскія мовы Амерыкі.

Марфалагічная класіфікацыя моў. Асноўныя тыпы моў: флексійны, аглюцінацыйны, ізаляцыйны (каранёвы, аморфны) і полісінтэтычны (інкарпарацыйны). Беларуская мова як флексійная мова сінтэтычнага ладу. Элементы аналітызму ў беларускай мове.

Арэальная класіфікацыя моў. Паняцце пра моўны саюз. Тэрытарыяльнае пашырэнне славянскіх моў.

Функцыянальная (сацыялінгвістычная) класіфікацыя моў. Сусветныя і міжнародныя мовы. Мовы рэгіянальных і міжнацыянальных зносін.

10. ПІСЬМО

Пісьмо як графічная форма існавання маўлення. Перадумовы ўзнікнення пісьма. Роля пісьма ў гісторыі грамадства.

“Прадметнае пісьмо” як папярэднік уласна пісьма. Этапы развіцця пісьма. Піктаграфічнае пісьмо. Элементы піктаграфічнага пісьма ў наш час. Ідэаграфічнае пісьмо і яго разнавіднасці (іерагліфічнае і клінапіснае пісьмо). Старажытнаегіпецкае іерагліфічнае пісьмо. Шумерскае клінапіснае пісьмо. Асаблівасці кітайскага ідэаграфічнага пісьма. Фанаграфічнае пісьмо і яго разнавіднасці (складовае і гукавое). Індыйскае складовае пісьмо дэванагары.

Графіка. Асаблівасці суадносін паміж гукамі і літарамі ў розных мовах. Графема і алаграф. Дыякрытычныя знакі, дыграфы і паліграфы.

Алфавіт. Акрафанічны прынцып пабудовы фінікійскага алфавіту. Грэчаскі алфавіт. Лацінка і алфавіты на лацінскай аснове. Руны. Арабскае пісьмо. Кітабы. Славянскія алфавіты (глаголіца і кірыліца). Алфавіты на аснове кірыліцы. Беларускі алфавіт. Найбольш пашыраныя сем’і алфавітаў: лацінская, славянска-кірыліцкая, арабская і індыйская.

Асноўныя этапы развіцця графікі славянскага пісьма: устаў, паўустаў, скорapis. Дэкаратыўнае пісьмо (вязь).

Арфаграфія як раздзел мовазнаўства і яе асноўныя задачы. Прынцыпы арфаграфіі і іх сутнасць (фанетычны, марфалагічны, гістарычны, або традыцыйны, і дыферэнцыйны).

Спецыялізаваныя сістэмы пісьма. Транскрыпцыя, яе задачы і прынцыпы. Фанетычная транскрыпцыя. Транскрыпцыя Міжнароднай Фанетычнай Асацыяцыі (МФА). Фаналагічная (фанематычная) траскрыпцыя і яе адрозненне ад фанетычнай. Паняцце пра транслітарацыю і стэнаграфію.

ЛЕКЦЫЙНЫ МАТЭРЫЯЛ

ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ МОВАЗНАЎСТВА

Курс “Уводзіны ў мовазнаўства” займае адметнае месца ў сістэме лінгвістычных дысцыплін. Яго мэта – стварыць агульнатэарэтычную метадалагічную базу, неабходную для фарміравання шырокага філалагічнага кругагляду і прафесійных лінгвістычных ведаў студэнтаў-першакурснікаў. Курс знаёміць з найбольш важнымі лінгвістычнымі паняццямі і тэрмінамі, сутнасцю і структурай мовы, з гісторыяй пісьма, класіфікацыяй моў свету, паходжаннем мовы і развіццём моў у розных сацыяльна-эканамічных фармацыях.

Праграма прадмета “Уводзіны ў мовазнаўства” дапаможа студэнтам падрыхтавацца да трывалага засваення спецыяльных мовазнаўчых дысцыплін, будзе садзейнічаць больш глыбокаму авалоданню як роднай, так і замежнымі мовамі.

У якасці першай вучэбнай дысцыпліны агульналінгвістычнага цыкла даны прадмет з’яўляецца асновай вывучэння прыватнага мовазнаўства – фанетыкі, граматыкі, лексікалогіі, стылістыкі, гісторыі беларускай, рускай, іншых славянскіх, заходнееўрапейскіх, класічных моў.

Курс “Уводзіны ў мовазнаўства” звязаны таксама з курсам “Агульнае мовазнаўства”, які будзе вывучацца пазней, і разам з ім складае адзіны комплекс дысцыплін па агульнай тэорыі мовы.

Змест курса “Уводзіны ў мовазнаўства” вызначаецца наступнымі задачамі: сфарміраваць у студэнтаў уяўленне пра сутнасць, структуру і сістэму мовы на фаналагічным, марфемным, лексічным і сінтаксічным узроўнях; азнаёміць студэнтаў з асноўнымі заканамернасцямі гістарычнага развіцця моў, з гісторыяй і відамі пісьма, з найважнейшымі тэорыямі паходжання мовы; паказаць некаторыя спецыфічныя асаблівасці розных моў (як славянскіх, так і неславянскіх) у галіне фанетыкі і граматыкі; садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых і крытычна думачых спецыялістаў, здольных практычна выкарыстоўваць набытыя веды пры вывучэнні спецыяльных мовазнаўчых дысцыплін.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен ведаць: сутнасць мовы і яе сацыяльныя функцыі; сувязь мовы з грамадствам, мысленнем, маўленнем, культурай; асноўныя структурныя элементы мовы і іх функцыі, узроўні мовы; паходжанне мовы і гістарычнае развіццё моў; асноўныя класіфікацыі моў свету і тыпы пісьма; навуковую і даведачную літаратуру па дадзенай галіне мовазнаўчай навукі; умець: адбіраць, аналізаваць і сістэматызаваць моўныя факты; праводзіць лінгвістычныя назіранні, рабіць абагульненні і вывады; заўважаць агульнае і адметнае ў

моўных фактах розных моў; карыстацца слоўнікамі, вучэбнымі дапаможнікамі і дадатковай літаратурай; выкарыстоўваць атрыманыя веды на практыцы.

Задачы курса прадугледжваюць цесную сувязь тэорыі і практыкі. Практычныя заняткі па курсе маюць на мэце глыбокае засваенне тэарэтычнага матэрыялу. Асаблівая ўвага ў курсе “Уводзіны ў мовазнаўства” надаецца супастаўленню матэрыялу дзвюх асноўных моў, што функцыянуюць сёння на Беларусі – беларускай і рускай, а таксама параўнанню беларускай мовы з нямецкай, англійскай і інш., якія вывучаюцца студэнтамі.

Мовазнаўства, або *лінгвістыка*, – навука пра мову, пра сутнасць і структуру мовы, пра асаблівасці развіцця мовы, пра месца канкрэтнай мовы ў сістэме іншых моў. Мовазнаўства вывучае мову як “найважнейшы сродак чалавечых зносінаў”.

Лінгвістыка вывучае ролю мовы ў грамадскім жыцці людзей, яе сацыяльную сутнасць і прыроду, адносіны мовы да мыслення, да маўлення, заканамернасці ўзнікнення, развіцця і функцыянавання мовы і асобных моў у сувязі з гісторыяй грамадства; вывучае будову мовы і ўзаемадзеянне яе структурных элементаў; асвятляе гісторыю пісьма; даследуе ўзаемадзеянне розных моў свету і на аснове адпаведных прымет аб’ядноўвае іх у моўныя сем’і; вырашае практычныя задачы выкарыстання мовазнаўчых ведаў у школьным выкладанні, у перакладзе з адной мовы на іншую і г.д.).

У нашыя дні навуцы вядома каля 5000 розных (жывых і мёртвых) моў. З іх каля 180 моў з’яўляюцца роднымі для больш чым трох з паловай мільярдаў жыхароў Зямлі. Астатнімі мовамі карыстаецца меншая частка насельніцтва нашай планеты. Сярод гэтых моў ёсць такія, на якіх гавораць некалькі соцень ці нават дзесяткаў чалавек. Але для лінгвістыкі ўсе мовы роўныя і важныя, бо кожная з іх – індыўідуальнае прадстаўленне чалавечай мовы ўвогуле.

Мовазнаўчая традыцыя налічвае каля 3000 гадоў. У V ст. да н.э. з’явілася першае навуковае апісанне старажытнаіндыйскай літаратурнай мовы (санскрыт) – граматыка Паніні (па прозвішчы аўтара – старажытнаіндыйскага вучонага).

Паняцце прадмета навукі гістарычна зменлівае. Навука пра мову пачыналася з вучэння аб правільным чытанні і пісьме і напачку ў старажытных грэкаў, напрыклад, насіла назву граматычнага мастацтва, якое ўваходзіла ў рад іншых славесных мастацтваў – рыторыку, логіку, стылістыку. Паступова граматыка з мастацтва правільна пісаць і чытаць ператвараецца ў навуку пра мову, даволі значна пашырае сваю праблематыку.

Мовазнаўства адносяць не толькі да найбольш старажытных, але і асноўных навук у сістэме ведаў. Ужо ў Старажытнай Грэцыі мовазнаўства пад тэрмінам граматыка лічылася адной з асноўных дысцыплін у сістэме навук і адукацыі. Арыстоцель адзначаў, што ў яго часы галоўнымі прадметамі навучання былі граматыка, гімнастыка, музыка і зрэдку маляванне. У сістэме сучасных навуковых ведаў лінгвістыка таксама займае адно з вядучых месцаў, паколькі натуральная мова застаецца ўніверсальным інструментам пазнання, што выкарыстоўваецца ва ўсіх навук. У сістэме адукацыі канкрэтная мова (ці мовы) з'яўляецца адным з галоўных прадметаў навучання ў школе.

Мовазнаўства даволі разгалінаваная навука, што тлумачыцца значнай колькасцю і шматтыпнасцю асобных канкрэтных моў, якія вывучаюцца асобнымі лінгвістычнымі дысцыплінамі, складанасцю ўнутранай арганізацыі самой мовы, разнастайнасцю знешніх сувязей мовы з іншымі сістэмамі – прыродай, грамадствам, навукай, культурай, рэлігіяй, мастацтвам і г.д.

Лінгвістыка, як і любая навука, узнікла ў сувязі з практычнымі патрэбамі, але паступова развілася ў складаную і разгалінаваную сістэму дысцыплін як тэарэтычнага, так і прыкладнага характару. Мовазнаўства падзяляецца на агульнае і прыватнае, тэарэтычнае і прыкладное, знешняе і ўнутранае, сінхранічнае і дыяхранічнае, супастаўляльнае і тыпалагічнае.

Агульнае і значнае ў розных мовах, а таксама прыватнае, асобнае ў канкрэтных мовах служыць асновай вылучэння ўнутры лінгвістыкі агульнага і прыватнага мовазнаўства. Агульныя ўласцівасці, прыкметы і якасці чалавечай мовы ўвогуле ці шэрагу моў вывучаюцца *агульным* мовазнаўствам. Як бы ні розніліся паміж сабой асобныя мовы, у іх ёсць шмат агульных прыкмет, уласцівасцей, якасцей, якія і з'яўляюцца аб'ектам даследавання агульнага мовазнаўства. Важным аспектам такіх даследаванняў з'яўляецца выяўленне моўных універсальных, г.зн. палажэнняў, якія дзейнічаюць для ўсіх моў свету (абсалютныя ўніверсальні) ці для шэрагу моў (статыстычныя ўніверсальні).

Такім чынам, агульнае мовазнаўства вывучае агульныя асаблівасці чалавечай мовы: сутнасць і прыроду мовы, праблемы паходжання мовы, законы яе развіцця і функцыянавання, суадносіны мовы і мыслення, мовы і маўлення, мовы і грамадства, будову мовы, узнікненне і развіццё пісьма, класіфікацыю моў, метады даследавання мовы і інш.

Прыватнае мовазнаўства даследуе кожную асобную канкрэтную мову як асаблівую, непаўторную з'яву. Тэарэтычна мажлівае існаванне 5000 прыватных лінгвістык – па колькасці вядомых навуцы моў. Аднак на практыцы прыблізна 500 моў даследаваны дастаткова поўна, 1500 вывучаны ў нязначнай ступені, пра астатнія ёсць тыя ці іншыя

звесткі. Тыя раздзелы прыватнага мовазнаўства, якія прысвечаны асобным мовам, нярэдка і назву атрымліваюць па назвах сваёй мовы: беларусістыка, украіністыка, літуаністыка і пад. Пры вывучэнні групы роднасных моў назва раздзела лінгвістыкі даецца па назве групы: славістыка (вывучае славянскую групу моў), германістыка (вывучае германскую групу моў) і інш. Акрамя гэтага, кожнай моўнай сям’і прысвечана пэўная галіна лінгвістыкі. Напрыклад, індаеўрапейцыка названа так, таму што народы, якія гавораць на шэрагу роднасных моў, жывуць на вялікай тэрыторыі ад Індыі да Еўропы.

Падзел мовазнаўства на агульнае і прыватнае ў той жа час не азначае, што два раздзелы адной навукі пра мову могуць існаваць паасобку. Агульнае заўсёды пазнаецца праз прыватнае, канкрэтнае. Агульныя заканамернасці будовы і развіцця мовы можна спазнаць толькі пры ўважлівым даследаванні асобных жывых і мёртвых моў. У сваю чаргу, прыватнае мовазнаўства скарыстоўвае канцэпцыі, ідэі, палажэнні агульнага мовазнаўства ў адносінах да канкрэтнай мовы.

У залежнасці ад мэт даследавання – рашэнне тэарэтычных ці прыкладных задач – мовазнаўства дзеліцца на тэарэтычнае і прыкладное.

Тэарэтычнае мовазнаўства разглядае ў асноўным тыя самыя пытанні, што і агульнае, аднак у адрозненне ад яго звычайна арыентуецца на адну мову. Тэарэтычнымі (фундаментальнымі) лічацца такія даследаванні, мэтай якіх з’яўляецца аб’ектыўнае ўстанаўленне стану асобнай мовы ў гістарычным мінулым ці ў сучасны перыяд. Асноўная задача тэарэтычнага мовазнаўства – назіранне і апісанне аб’ектыўнага стану мовы ці пэўных яе частак.

Прыкладное, або дастасоўнае, практычнае, мовазнаўства займаецца рашэннем практычных задач, звязаных з выкарыстаннем мовы. Яно вырашае як прыватныя праблемы, што тычацца адной канкрэтнай мовы, так і пытанні, што можна аднесці да любой мовы: стварэнне слоўнікаў, алфавітаў для беспісьмовых народаў, удасканаленне правапісу, уніфікацыя і стандартызацыя навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, павышэнне культуры маўлення, навучанне роднай і няроднай мовам, пераклад з адной мовы на іншую, камп’ютарызацыя навучання і інш. Інакш кажучы, прыкладная лінгвістыка займаецца пытаннямі выкарыстання мовазнаўчай тэорыі на практыцы.

Падзел мовазнаўства на ўнутранае і знешняе базіруецца на двух асноўных аспектах у вывучэнні мовы: унутраным, накіраваным на даследаванне структуры мовы як самастойнай з’явы, і знешнім (экстралінгвістычным), сутнасць якога заключаецца ў вывучэнні знешніх умоў і фактараў развіцця і функцыянавання мовы.

Знешняе мовазнаўства займаецца перш за ўсё праблемай сувязі мовы і грамадства, функцыямі мовы ў грамадстве, тэрытарыяльным распаўсюджаннем моў, суадносінамі мовы і іншых сістэм. Пад гэтай назвай абагулена мноства навуковых накірункаў, якія, у сваю чаргу, маюць уласныя назвы: сацыялінгвістыка, этналінгвістыка, лінгвагеаграфія і інш.

Унутранае мовазнаўства вывучае сістэму і структуру мовы як самастойнай з’явы. Гэта даволі разгалінаваная частка мовазнаўства, у якой вылучаюць мноства самастойных дысцыплін: фанетыка і фаналогія, лексікалогія, марфалогія, сінтаксіс і інш. Такое чляненне ўнутранай лінгвістыкі на галіны даследавання з’яўляецца актуальным для любога нацыянальнага мовазнаўства, незалежна ад таго, як нацыянальная навуковая традыцыя сфарміравала структуру навукі пра мову.

Апісальнае, або *сінхранічнае*, мовазнаўства вывучае стан мовы ў пэўны момант яе гістарычнага развіцця.

Гістарычнае, або *дыяхранічнае*, мовазнаўства вывучае мову ў працэсе яе гістарычнага развіцця (выяўляе моўныя змены, акрэслівае іх прычыны і г.д.).

Супастаўляльнае мовазнаўства даследуе адметнасці канкрэтнай мовы ў параўнанні з іншымі (напрыклад, супастаўляльная стылістыка рускай і ўкраінскай моў).

Тыпалагічнае мовазнаўства (яго нярэдка вылучаюць у межах агульнага) вывучае аднасныя структурныя і функцыянальныя рысы розных моў, іх фанетыку, граматыку, лексіку і інш. У адрозненне ад супастаўляльнага мовазнаўства, аб’ектам якога звычайна з’яўляюцца дзве або больш роднасных моў, тыпалагічнае даследуе сем’і моў, выяўляе і вывучае моўныя ўніверсаліі – уласцівасці (адзінкі, катэгорыі, законы, формы і г.д.), характэрныя для ўсіх (абсалютныя ўніверсаліі) або большасці (статыстычныя ўніверсаліі) моў свету. Так, прыкладам абсалютных універсалій могуць быць наступныя: 1) ва ўсіх мовах ёсць займеннікі; 2) любая мова мае злучнікі; 3) усім мовам уласцівы зычныя і галосныя гукі); 4) ва ўсіх мовах ужываюцца фразеалагізмы і г.д.

Мовазнаўства – складаная і шматгранная навука, цесна звязаная з іншымі навукамі – як з гуманітарнымі, так і прыродазнаўчымі.

Вывучаючы мову як найважнейшы сродак зносінаў у грамадстве і сувязі яе з мысленнем і свядомасцю, мовазнаўства належыць да гуманітарных навук і цесна звязанае з рознымі сацыяльнымі навукамі: *філасофіяй*, якая вывучае агульныя падыходы да вывучэння з’яў, у тым ліку і моўных, і прынцыпы іх даследавання; *логікай*, якая вывучае, апрача іншага, сувязь мовы і мыслення; *гісторыяй*, якая даследуе змены сацыяльных структур грамадства, развіццё якіх у шэрагу выпадкаў вызначае развіццё мовы, культуры, літаратуры, мастацтва. Да таго ж, у

мове (слоўніку) адлюстроўваюцца гісторыя народа, яго ўзаемадачынненні з іншымі народамі і інш.; *этнаграфіяй*, якая, вывучаючы побыт і культуру народа, распрацоўвае, напрыклад, агульныя прынцыпы функцыянавання мовы ў грамадствах рознага тыпу, у тым ліку праблемы табу, эўфемізмаў, рытуальнага выкарыстання мовы і інш. На стыку этнаграфіі і лінгвістыкі ўзнікла сумежная галіна ведаў – *этналінгвістыка*. Гэта кірунак у мовазнаўстве, які вывучае мову ў яе адносінах да культуры, узаемадачынненні моўных, этнакультурных і этнапсіхалагічных фактараў у функцыянаванні і развіцці мовы. Этналінгвістыку разумеюць і больш шырока – як комплексную дысцыпліну, якая вывучае з дапамогаю лінгвістычных метадаў “план зместу” культуры, народнай псіхалогіі і міфалогіі; *археалогіяй* (здабыткі археалагічных раскопак – помнікі пісьменнасці – даследуюцца лінгвістамі); *сацыялогіяй*, якая мае дачынненне, як навука пра грамадства, і да такіх, напрыклад, пытанняў: сацыяльная прырода мовы, яе грамадскія функцыі, уплыў грамадства на развіццё і функцыянаванне мовы і мовы на грамадства і інш. На стыку лінгвістыкі і сацыялогіі сфармавалася сумежная навука *сацыялінгвістыка*, або *сацыяльная лінгвістыка*, – навука, якая вывучае комплекс праблемаў, звязаных з сацыяльнай прыродай мовы, яе грамадскімі функцыямі, механізмам уздзеяння сацыяльных фактараў на мову і той роляй, якую выконвае мова ў жыцці грамадства (праблемы сацыяльных аспектаў *білінгвізму* (двухмоўя) і *дыгласіі* (адначасовага існавання ў грамадстве дзвюх моў, якія выкарыстоўваюцца ў розных функцыянальных сферах), праблемы моўнай палітыкі і інш.); *псіхалогіяй*, якая вывучае, як маўленчая дзейнасць звязана з псіхікай чалавека, чаму мае ярка выражаную індывідуальна-псіхалагічную адметнасць. У выніку ўзаемадзеяння навук узнікла *псіхалінгвістыка* – навука, якая вывучае працэсы ўтварэння маўлення, а таксама ўспрыняцця і фармавання маўлення ў дачынненні да сістэмы мовы. Яна дае тэарэтычнае тлумачэнне такім практычным задачам, як навучанне роднай мове і замежным мовам, маўленчае выхаванне школьнікаў, праблемы маўленчага ўздзеяння, праблемы машыннага перакладу і г.д.; *літаратуразнаўствам*, якое мае агульны з мовазнаўствам аб’ект – слова і ўтварае разам навуку *філалогію*. Асабліва цесна звязана з літаратуразнаўствам стылістыка і гісторыя літаратурнай мовы.

Мовазнаўства звязана з такімі прыродазнаўчымі навукамі, як: *фізіялогіяй*, якая вывучае работу маўленчага апарату і артыкуляцыю гукаў; *медыцынай*, якая моўныя факты выкарыстоўвае ў дэфекталогіі, лагапедыі, псіхіятрыі, у лячэнні рознага роду афазій – парушэнняў маўлення; *фізікай*, якая дае магчымасць даследаваць акустычныя асаблівасці гукаў маўлення; *матэматыкай*, таму што ў мовазнаўстве выкарыстоўваюцца матэматычныя метады даследавання (на сумежжы ўзнікла навука

матэматычная лінгвістыка); *геаграфіяй*, таму што на географічных картах адлюстроўваюцца межы пашырэння дыялектных моўных з'яў, якія абазначаюцца *ізагласамі* – лініямі, якія злучаюць пункты з аднолькавымі моўнымі асаблівасцямі (сумежная навука мае назву *лінгвагеаграфія*, якая вывучае тэрытарыяльнае пашырэнне моўных з'яў).

Кожная мова мае свае рысы, уласцівасці, заканамернасці, правілы. Гэтыя якасці з'яўляюцца ўнутранымі, закадзіраванымі, ствараюць сутнасць і змест мовы, яе адзінак. Каб выявіць шматлікія якасныя характарыстыкі мовы, яе законы, правілы карыстання і будовы, даследчыкі выпрацоўваюць разнастайныя метады.

Зыходным метадам пазнання моўных фактаў служыць *апісальны* метада. Гэта самы старажытны і ў той жа час даволі актуальны метада. Ён складаецца з такіх кампанентаў, як назіранне, абагульненне, інтэрпрэтацыя і класіфікацыя моўных адзінак. Сутнасць назірання заключаецца ва ўменні даследчыка вылучаць найбольш тыповыя ўласцівасці моўнага аб'екта, каб з іх дапамогай ахарактарызаваць яго і адрозніць ад іншых. Абагульненне выкарыстоўваецца для аб'яднання ў пэўныя адзінствы моўных з'яў, адзінак, прыкмет і фармулявання на гэтай аснове адпаведных правіл, заканамернасцей, вызначэнняў, што робіцца, напрыклад, у падручніках. Інтэрпрэтацыя моўных фактаў заключаецца ў іх тлумачэнні і вызначэнні месца ў сістэме мовы. Класіфікацыя асноўваецца на размеркаванні і ўпарадкаванні мноства фактаў па тых ці іншых прыкметах. Напрыклад, класіфікацыя беларускіх слоў па часцінах мовы грунтуецца на іх граматычных характарыстыках.

Параўнальна-гістарычны метада мае на мэце ўстанавіць паходжанне, заканамернасці і шляхі развіцця роднасных моў у мінулым. З яго дапамогай можна не толькі выявіць агульнасць паходжання моў дадзенай сям'і ад мовы-асновы, устанавіць роднасныя адносіны ўнутры моўнай сям'і, але і вытлумачыць, абапіраючыся на факты адрознення і падабенства моў, асаблівасці развіцця кожнай мовы.

Выкарыстанне гэтага метаду (узнік у першай чвэрці XIX ст.) дало магчымасць устанавіць роднасць моў, якія аб'ядноўваюцца ў сем'і, і паказаць, што падабенства і супадзенне ў лексіцы, граматыцы, а таксама адпаведнасці ў фанетыцы – вынік паходжання моў адной сям'і з агульнай крыніцы, што атрымала назву мовы-асновы, або прамовы.

На аснове параўнальна-гістарычнага метаду створаны гістарычныя і параўнальна-гістарычныя граматыкі моў і этымалагічныя слоўнікі.

Супастаўляльны метада пачаў складвацца ў 30–40 гг. XX ст., хоць элементы супастаўлення сустракаюцца ў граматыках XVIII–XIX стст. Задача гэтага метаду – даследаванне і апісанне мовы шляхам яе параўнання з іншай мовай (часцей роднаснай) з мэтай выявіць іх адметныя

асаблівасці (фанетычныя, лексічныя, граматычныя) і пазнаць іх сутнасць. Супастаўляцца могуць і факты адной мовы (дыялекту). Напрыклад, пры супастаўленні назоўнікаў у беларускай і нямецкай мовах выяўляецца, што для нямецкай мовы характэрна катэгорыя пэўнасці-няпэўнасці, якой няма ў беларускай мове. Супастаўленне адзінак у межах адной мовы дае магчымасць выявіць, напрыклад, што ў беларускай мове звонкаму гуку [б] адпавядае глухі [п] (гры[б]ы – гры[п]).

Супастаўляльны метады выкарыстоўваецца ў тэорыі і практыцы перакладу (параўноўваюцца тэксты розных моў), у методыцы выкладання замежных моў. З яго дапамогай ствараюцца двухмоўныя і шматмоўныя слоўнікі, а таксама супастаўляльныя граматыкі розных моў.

Структурныя метады. Адметнасць гэтых метадаў (пачалі складвацца ў 20–30 гг. ХХ ст.) – выкарыстанне іх пры даследаванні структуры мовы, элементы якой (адзінкі, іх класы і г.д.) звязаныя тыповымі сувязямі і адносінамі, а таксама для строгага фармальнага апісання мовы, якое прадугледжвае выяўленне абагульняльных інварыянтных адзінак (фанем, марфем, схем сказаў) і суаднясенне іх з канкрэтнымі маўленчымі адзінкамі. Да структурных метадаў адносяцца дыстрыбуцыйны, трансфармацыйны, метады непасрэдна складальных і метады кампанентнага аналізу.

Дыстрыбуцыйны метады грунтуюцца на вывучэнні акружэння, або *дыстрыбуцыі* (ад лац. *distributio* ‘размеркаванне’), розных моўных элементаў. Пры аналізе з дапамогай гэтага метаду спачатку вылучаюцца элементарныя сегменты тэксту – фоны (гукі) і морфы (паслядоўнасці фанем, якія маюць пэўнае значэнне), затым праводзіцца іх ідэнтыфікацыя – аб’яднанне маўленчых (тэкставых) адзінак у адну адзінку мовы (фанему або марфему). Сталае або рэгулярнае акружэнне моўных элементаў дае падставы з той або іншай доляй упэўненасці ўстанавіць адсутны элемент, напрыклад, у беларускай мове “суправаджальнікам” прыметніка *дрымучы* з’яўляецца назоўнік *лес*, галоснага [і] – мяккія зычныя ([л’і]пень, [в’і]льгаць); перад англійскім *at* заўсёды ўжываецца толькі *I*, а перад нямецкім *bin – ich*. Дыстрыбуцыйны метады знайшоў выкарыстанне пры даследаванні ўсіх узроўняў мовы, у тым ліку сінтаксісу і семантыкі.

Метады непасрэдна складальных заснаваны на дапушчэнні, што любая адзінка (слова, словазлучэнне, выказванне) з’яўляецца бінарнай паводле будовы, складаецца з дзвюх больш простых адзінак (непасрэдна складальных), якія могуць падзяляцца на яшчэ больш дробныя, а тыя ў сваю чаргу – таксама і г.д. Такія паступовы падзел выказвання на часткі павінен прывесці да вылучэння мінімальнага сэнсавых элементаў; у выніку адбываецца паступовае згортванне сказа (выказвання).

Трансфармацыйны метады заключаюцца ў заканамерным пераўтварэнні, *трансфармацыі* (ад лац. *transformation* ‘пераўтварэнне’)

адной моўнай адзінкі ў іншую пры захаванні тоеснага ці блізкага значэння. З дапамогай яго можна класіфікаваць моўныя адзінкі. Напрыклад, калі аднатыпныя паводле будовы адзінкі дапускаюць аднолькавыя трансфармацыі, то яны маюць аднолькавае значэнне і належаць да аднаго класіфікацыйнага тыпу. Так, словазлучэнні, пабудаваныя па мадэлі “дзеяслоў + з-за + назоўнік роднага склону”, якія дапускаюць так званую прычынную трансфармацыю (“дзеяслоў, таму што выказнік”), выражаюць прычыннае значэнне ў чыстым выглядзе: *не заўважылі з-за спрэчак* → *не заўважылі, таму што спрачаліся*; *не прыйшоў з-за хваробы* → *не прыйшоў, таму што хварэў*. Калі ж ідэнтычныя паводле будовы словазлучэнні не дапускаюць такіх трансфармацый, то яны не з’яўляюцца аднолькавымі паводле выражаных імі сінтаксічных адносін: *хваляваўся з-за дачкі* → *хваляваўся, таму што дачка*. Немагчымасць такой трансфармацыі залежнага кампанента звязаная з тым, што ён з’яўляецца не акалічнасцю прычыны, а дапаўненнем са значэннем прычыны. Такія члены сказа дапускаюць прычынную трансфармацыю толькі пры пашырэнні іх іншымі словамі: *устрывожыўся, таму што доўга няма дачкі / таму што дачка яшчэ не прыехала* і г.д. Акрамя сінтаксісу, трансфармацыйны метадаў знайшоў практычнае выкарыстанне ў словаўтварэнні і семантыцы.

Метадаў кампанентнага аналізу прызначаны для вывучэння структуры моўных адзінак шляхам расшчаплення іх на кампаненты.

Метадаў кампанентнага аналізу з’яўляецца надзвычай эфектыўным для апісання структуры лексічных значэнняў слоў, у якіх выдзяляюць асобныя іх кампаненты (семы, семантычныя прыкметы, семантычныя множнікі). Напрыклад, значэнне слова *градуснік* складаецца з наступных сем: ‘прыбор’ + ‘вымярэнне’ + ‘тэмпература’. Метадаў кампанентнага аналізу вельмі карысны пры семантычнай характарыстыцы слоў у тлумачальных слоўніках, дзе істотнае значэнне мае дакладнае і несупярэчлівае тлумачэнне кожнага слова, вызначэнне сэнсавых нюансаў (дыферэнцыйных сем).

Апрача разгледжаных, у сучасным мовазнаўстве шырока выкарыстоўваюцца іншыя метады: *псіхалінгвістычны* (служыць для апрацоўкі і аналізу моўных фактаў, атрыманых ад інфармантаў у выніку спецыяльна арганізаваных эксперыментаў, і іх ацэнкі), *сацыялінгвістычны* (апытванне моўнікаў праз анкетаванне і інтэрв’ю з мэтай атрымання як мага больш інфармацыі пра аб’ект даследавання), *статыстычны* (для выяўлення колькасных паказчыкаў, якія характарызуюць адзінкі ў маўленні, дакладней тэксце, і, такім чынам, даюць магчымасць больш глыбока іх апісаць).

ПРЫРОДА І СУТНАСЦЬ МОВЫ

Мова ў будзённым разуменні – неад’емная ўласцівасць чалавека. Гэта настолькі звыклая з’ява, якая суправаджае чалавека ўсё яго жыццё, што рэдка хто з нас задумваецца над яе сутнасцю. Як правіла, мова ўспрымаецца як нешта само сабою дадзенае, як і здольнасць хадзіць, дыхаць, бачыць. Аднак ужо ў глыбокай старажытнасці лепшыя розумы чалавецтва не маглі не задумвацца над адной з найбольш прыцягальных тайн, што акружаюць чалавека. Такой загадкай здаўна была чалавечая мова. Раствлумачыць яе прыроду старажытным мудрацам было не пад сілу, але разуменне агромнай значнасці мовы ў жыцці людзей вылівалася ў розныя формы вусна-паэтычнай творчасці. Выклікала здзіўленне здольнасць гукавога маўлення выражаць думкі, глыбока ўздзейнічаць на пачуцці (выклікаць радасць, смутак, любоў, страх, нянавіць). Не выпадкова ў шматлікіх казках розных народаў свету сустракаюцца цудадзейныя словы, здольныя выратаваць героя ў мінуцы, здавалася б, немінучай смяротнай небяспекі, пакараць злодзея і інш.

Пра мову ствараліся легенды, міфы, паданні. І не трэба шукаць у гэтых легендах ісціну пра сутнасць мовы. Іх каштоўнасць – у разуменні сілы слова, яго вялікай ролі ў жыцці людзей і дзяржаў. Па-свойму гэтая ідэя праводзіцца веравучэннямі вядучых рэлігій свету.

Мова як адна з найбольш таемных сусветных загадак ужо не адно тысячагоддзе з’яўляецца прадметам навуковага асэнсавання. На кожным этапе развіцця лінгвістычнай думкі былі створаны арыгінальныя тэорыі, якія паступова вялі да сучаснага разумення прыроды і сутнасці мовы. Уся іх разнастайнасць звычайна зводзіцца да адказу на пытанні: якой з’явай выступае мова – біялагічнай ці псіхічнай, грамадскай ці індывідуальнай. Кожны з гэтых падыходаў цяпеў ад адасобленасці, аднабаковасці трактоўкі сутнасці мовы і непрымання іншых вучэнняў. Барацьба і развіццё ідэй і меркаванняў прывялі да сучаснага погляду на мову як на складанае аб’яднанне ідэальнага і матэрыяльнага, біялагічнага і псіхічнага, грамадскага і індывідуальнага, як на з’яву, што валодае складанай унутранай структурай.

Біялагічнае і псіхічнае ў мове. Недзе з сярэдзіны XIX ст. у навуцы замацаваўся погляд на мову як на жывы арганізм, які развіваецца па тых жа самых законах, што і любы іншы жывы арганізм (нараджаецца, развіваецца, дасягае росквіту, занепадае, памірае). Такі падыход да сутнасці мовы сфарміраваўся пад уздзеяннем так званага *філасофскага натуралізму*, які сцвярджаў канцэпцыю “натуральнага чалавека”, “натуральнага грамадства”, “натуральнай маралі”. Іншымі словамі, прырода выступала як адзіны і ўніверсальны прынцып тлумачэння ўсяго

існага. У адпаведнасці з гэтым прынцыпам фарміруецца ўяўленне пра мову як пра “натуральны арганізм”. Тэрмін гэты шырока скарыстоўваецца ў працах такіх лінгвістычных аўтарытэтаў, як браты Аўгуст і Фрыдрых Шлегель, Вільгельм фон Гумбальт, Расмус Раск, Якаб Грым. І ўсё ж найбольш прызнаным тэарэтыкам біялагічнай канцэпцыі мовы, главой цэлага накірунку ў мовазнаўстве XIX ст. традыцыйна лічыцца нямецкі лінгвіст Аўгуст Шлейхер. Яго натуралістычныя погляды сфарміраваліся пад уплывам некалькіх фактараў: натуралізм у філасофіі, юнацкае захапленне прыродазнаўствам, уражанні ад грандыёзных адкрыццяў Ч. Дарвіна.

Як вядома, рашэнне данага пытання ў сучаснай навуцы не мае агульнапрынятай трактоўкі і знаходзіцца ў галіне гіпотэз. Біялагічная тэорыя была падвергнута крытыцы, паколькі сцвярджалася, што мова не можа перадавацца ў спадчыну, таму і не можа лічыцца з’явай біялагічнай. Аднак многія прагрэсіўныя ідэі біялагічнай тэорыі і ў наш час скарыстоўваюцца ў псіхалінгвістыцы, нейралінгвістыцы, тэорыі спараджэння маўлення.

Пры адказе на пытанне: ці з’яўляецца мова з’явай біялагічнай? трэба адрозніваць два моманты: 1) ці перадаецца мова ў спадчыну? 2) ці існуе біялагічны механізм узнікнення і фарміравання чалавечага маўлення, а потым і мовы індывідуума?

Адказ на першае пытанне відавочны: канкрэтная мова ў спадчыну не перадаецца і на генетычным узроўні не прадвызначана, ці будзе дзіця ўвогуле валодаць мовай і якой канкрэтна мовай. Навуцы вядомыя факты працяглай ізаляцыі ад грамадства дзяцей у раннім узросце, пражыванні іх сярод звяроў. Такія дзеці не валодалі членападзельнай мовай, не ўмелі гаварыць. Гэтыя факты сведчаць пра тое, што мова ўзнікае і развіваецца выключна ў чалавечым калектыве, у грамадстве. Генетычна не закладзена, якой менавіта мовай будзе валодаць дзіця. Аднак гэта не адмаўляе і наяўнасці біялагічнага пачатку.

Менавіта біялагічны механізм, *біялагічная прадвызначанасць* чалавека да фарміравання мовы ўвогуле рэалізуецца ў кожным канкрэтным выпадку. Гэты біялагічны фактар закладзены ў самой структуры генетычнага кода, незалежна ад рэалізацыі ў кожным канкрэтным чалавеку. Сутнасць мовы як біялагічнай з’явы заключаецца перш за ўсё ў тым, што на біялагічным узроўні сваім аналагам яна мае структуру генетычнага кода. Генетычны код фарміруе анатомію і фізіялогію чалавека, прыстасоўваючы асобныя органы (маўленчы апарат, мозг, цэнтральную нервовую сістэму) пад маўленчы механізм. Аднак гэты механізм “запускаецца” і фарміруецца ў дзіцяці толькі ў пэўных умовах – пры наяўнасці моўнага акружэння, соцыума. Інакш, здольнасць гаварыць

закладзена ў чалавеку генетычна, але рэалізуецца толькі ў грамадстве. Аднак, калі дзіцё нарадзілася глуханямым, то грамадства не ў стане навучыць яго спараджаць і ўспрымаць маўленне, паколькі ў яго адсутнічае адпаведны фізіялагічны механізм. Таксама і пры пашкодванні фізіялагічнага механізму ў чалавека могуць узнікаць розныя маўленчыя растройства.

Біялагічнае ў мове праяўляецца таксама ў тым, што асаблівасці маўлення кожнага чалавека індывідуальныя. Знаёмы голас мы адрозніваем ад мноства іншых галасоў, нават калі і не бачым гаворачага. Гэтыя індывідуальныя асаблівасці абумоўлены якраз біялагічным механізмам.

Падыход да мовы як да псіхічнай з’явы сфарміраваўся ў лінгвістыцы на мяжы XIX–XX стст. і прадвызначыў з’яўленне некалькіх накірункаў лінгвістычнага псіхалагізму – сацыяльна-псіхалагічнага, індывідуальна-псіхалагічнага і псіхалінгвістычнага.

Прыхільнікі сацыяльна-псіхалагічнага накірунку імкнуліся растлумачыць сутнасць мовы, зыходзячы з сацыяльнай прыроды чалавека. Тэарэтык лінгвістычнага псіхалагізму Вільгельм фон Гумбальт сцвярджаў, што мова з’яўляецца выражэннем народнага духу, пад якім ён разумеў духоўную і інтэлектуальную дзейнасць народа. Мова – “прадукт інстынкту розуму”, галоўнае спараджэнне духу. Ідэі В. Гумбальта пра мову як выражэнне народнага духу, мыслення і розуму знайшлі арыгінальнае развіццё ў працах такіх выдатных лінгвістаў другой паловы XIX ст., як Гейман Штэйнваль, Аляксандр Патабня, Вільгельм Вунт. Сутнасць мовы, па іх разуменні, захоўваецца ў псіхалогіі народа. Разам з тым яны настойліва імкнуліся даказаць, што мова – гэта такі прадукт чалавечага духу, які адрозніваецца і ад лагічных, і ад псіхалагічных катэгорый. Мова – гэта спецыфічны прадукт гісторыі духоўнага жыцця народа.

Даны накірунак псіхалагізму ў мовазнаўстве каштоўны тым, што сутнасць мовы ў ім разглядалася з пункту погляду яе сацыяльнасці, а больш дакладна – сацыяльнай (народнай) псіхалогіі. У апошняй трэці XIX ст. псіхалагічнае мовазнаўства ў разуменні сутнасці мовы падпадае пераарыентацыі. Адмаўляючы тэзіс аб сацыяльна-псіхалагічнай прыродзе мовы, новае пакаленне лінгвістаў разглядае мову як праяву індывідуальнай духоўнай дзейнасці. Індывідуальна-псіхалагічны накірунак атрымаў назву младаграматызму. Яго тэарэтыкамі сталі вучоныя лейпцыгскай школы мовазнаўства Карл Бругман, Аўгуст Лескін, Герман Паўль і інш. Яны лічылі, што мова існуе толькі ў свядомасці асобных людзей, кожнага гаворачага індывіда. Мова народа ўвогуле як праява яго духу – міф. Разам з тым яны не адмаўлялі агульнай мовы як нечага сярэдняга, сумарнага ад індывідуальных моў.

Нягледзячы на вядомыя недахопы і памылковыя ўяўленні пра сутнасць мовы, абодва накірункі псіхалагізму ў лінгвістыцы аказалі значны ўплыў на станаўленне сучаснай псіхалінгвістыкі, якая сфарміравалася ў сярэдзіне XX ст. Галоўны прадмет псіхалінгвістыкі – маўленчая дзейнасць, а яе канчатковая мэта – апісанне псіхафізіялагічных механізмаў спараджэння маўлення. Сутнасць мовы ніяк не ўкладваецца ў рамкі ні сацыяльнай, ні індывідуальнай псіхалогіі. Пазнанне сутнасці мовы прадвызначае абмеркаванне яе сацыяльнай прыроды.

Сацыяльнае і індывідуальнае ў мове. Мова як галоўны і ўніверсальны сродак зносінаў паміж людзьмі, як сродак назапашвання, апрацоўкі, перадачы разнастайнай інфармацыі пра знешні свет з'яўляецца цалкам сацыяльнай, грамадскай з'явай. У той жа час рэальная мова існуе, функцыянуе як індывідуальная з'ява, ужываецца менавіта асобнымі людзьмі, выражае думкі, пачуцці, адносіны да сказанага, намеры і г.д. кожнага канкрэтнага чалавека.

Пры выкарыстанні агульнага сацыяльнага здабытку людзей – мовы – кожны індывідуум уносіць у яе пры маўленні рысы свайго асабістага характару, укладвае ў яе і ўспрымае ў ёй той сэнс, які звязаны з яго ўласным досведам, эрудыцыяй, пачуццямі, ужывае тыповыя для сябе моўныя сродкі, мае пэўныя асаблівасці свайго вымаўлення, суправаджае маўленне характэрнымі для сябе паралінгвістычнымі сродкамі (жэстамі, мімікай, рухамі цела і інш.). У пісьмовай форме рэалізацыі мовы, у прыватнасці ў мастацкай літаратуры, буйны пісьменнік або паэт выпрацоўвае свой індывідуальны стыль (ідэястыль), што дазваляе гаварыць пра мову В. Быкава, У. Караткевіча, Я. Коласа і інш.

Значыць, адной з адметных дыялектычных супярэчнасцяў, якія складаюць саму сутнасць мовы, служыць суіснаванне ў ёй адначасова сацыяльнай і індывідуальнай частак. Прапорцыі паміж гэтымі часткамі ў мове носяць пераменлівы характар, пастаянна мяняюцца ў залежнасці ад мноства фактараў яе ўжывання, напрыклад, у афіцыйна-справавой сферы моўных зносінаў пераважае сацыяльны кампанент, у сяброўскай гутарцы большую вагу набывае індывідуальны кампанент.

Наяўнасць сацыяльнага і індывідуальнага момантаў у мове, што функцыянуе, выкарыстоўваецца як сродак зносінаў, больш-менш выразна асэнсавана адносна нядаўна, толькі ў пачатку XX ст., і менавіта адкрыццё амбівалентнай сутнасці мовы паслужыла асновай для вылучэння ў моўнай дзейнасці (працэсы гаварэння і яго ўспрымання) двух узаемазвязаных аспектаў – уласна мовы і маўлення. Мова як агульная для людзей сістэма знакаў служыць сацыяльнай з'явай, а маўленне – індывідуальнай, або мова – гэта сацыяльны аспект маўленчай дзейнасці, а маўленне – індывідуальны яе аспект. Але такое супрацьпастаўленне не можа быць прынята

адназначна, бо сама патрэба маўлення ўзнікае толькі пры наяўнасці суб'едніка, як правіла, прызначана для другога чалавека, г.зн., што і маўленне ў самой сваёй аснове таксама з'яўляецца сацыяльным, але атрымлівае індывідуальную рэалізацыю.

Тым не менш, сацыяльныя формы і значэнні мовы ў кожным канкрэтным выпадку яе ўжывання афарбоўваюцца і дапаўняюцца індывідуальнымі рысамі выканаўцы. Знешняя форма вуснага маўлення ў кожнага носьбіта мовы мае свае ўласныя акустычныя характарыстыкі (тэмбр, вышыня голасу, хуткасць), а пісьма – асабісты почырк. Унутраны план маўлення, або змест, звычайна дапаўняецца індывідуальнымі кампанентамі зместу, якія непасрэдна звязаны з асаблівасцямі кожнага канкрэтнага носьбіта мовы (яго вопытам, эрудыцыяй, прафесіяй, адукацыяй, полам, псіхічным станам у момант маўлення і інш.). Дзякуючы агульнапрынятым сацыяльнай форме і зместу мовы адбываюцца камунікацыйныя акты паміж рознымі індывідуумами, а асаблівасці выкарыстання форм мовы і індывідуальныя кампаненты зместу маўлення здольныя прыводзіць да непаразумення паміж удзельнікамі камунікацыі.

Такім чынам, асаблівасці індывідуальнага валодання мовай вызначаюцца фактарамі як біялагічнымі, так і сацыяльнымі. На індывідуальнай мове заўсёды ёсць адбітак сацыяльнасці, паколькі, з аднаго боку, індывідуальная мова не ствараецца нанова, а бярэцца ў гатовым выглядзе, упітаўшы ў сябе сацыяльны вопыт папярэдніх пакаленняў. З другога боку, на фарміраванне індывідуальнай мовы аказвае ўплыў сацыяльны статус яе носьбіта – сям'я, адукацыя, прафесія, моўнае акружэнне, месца жыхарства. Засваенне мовы і яе выкарыстанненосяць выбарачны характар. Веданне агульнанароднай лексікі, правіл словазмянення і словазлучэння з'яўляецца найбольш абавязковым, тады як пры выбары сінонімаў, варыянтаў вымаўлення дапускаюцца індывідуальныя адхіленні.

Бясспрэчнасць наяўнасці ў мове, як і ў мысленні, сацыяльнага і біялагічнага бакоў паслужыла асновай для ўзнікнення на стыку лінгвістыкі і біялогіі новай навуковай дысцыпліны – *біялінгвістыкі*, якая даследуе пытанні, звязаныя з матэрыяльнай падасновай маўлення. У яе задачы ўваходзіць вывучэнне станаўлення біялагічнай асновы для маўленчых механізмаў. Пастаўленыя біялінгвістыкай пытанні ні ў якой меры не падрываюць фундаментальнага тэзіса аб сацыяльнай прыродзе мовы. Мова такая ж сацыяльная, як і сам чалавек, але ў той жа час мае біялагічную аснову, як і чалавек.

Сутнасць мовы ў плане яе ўзнікнення і з пункту погляду функцыянавання вызначаецца аб'яднаннем біялагічных, псіхалагічных і сацыяльных фактараў. Менавіта імі тлумачацца многія “жывыя” працэсы,

што адбываюцца ў сучаснай мове: эканомія маўленчых намаганняў, імкненне спрасціць вымаўленне (асіміляцыя, дысіміляцыя, спрашчэнне груп зычных і інш.). Вялікае значэнне ў жыцці мовы маюць псіхічныя законы, перш за ўсё законы асацыяцыі і аналогіі. Яны праяўляюцца ў семантыцы мовы, у сферы фаналогіі, лексікалогіі, фразеалогіі, словаўтварэння, граматыкі. І нарэшце, сутнасць мовы вызначаецца яе ўнутранымі законамі, якія праяўляюцца ў разнастайных яе зменах, а таксама ў асаблівасцях яе выкарыстання як сродку фарміравання і выражэння думкі.

ФУНКЦЫІ МОВЫ

Функцыі мовы зводзяцца да іх прызначэння, да тых ролей, якія яны выконваюць і ў дачыненні да асобнага чалавека і ў адносінах да грамадства. Праз функцыі вызначаецца сутнасць мовы, яе змест, прырода. Праз функцыі даюцца розныя азначэнні слова, а таксама паняцце мовы, разнастайныя тлумачэнні і характарыстыкі мовы.

Найбольш пашыранай, часта ўжывальнай для азначэння сутнасці мовы служыць *камунікацыйная функцыя*. Інакш гэта функцыя зносінаў паміж людзьмі. Вядомы аўстрыйскі лінгвіст Карл Бюлер услед за Платонам сцвярджаў, што “мова ёсць орган, з дапамогай якога адзін чалавек можа нешта паведаміць іншаму”. Праз камунікацыйную функцыю праяўляецца найперш сацыяльны характар мовы. За межамі соцыума – пры яго знікненні, асіміляцыі іншымі народамі – мова з жывой робіцца мёртвай, як гэта здарылася з лацінскай, прускай, палабскай, скіфскай і многімі іншымі мовамі. Мова аб’ядноўвае, нітуе пэўную народнасць, нацыю ў адзіны сацыяльны арганізм, дзе яна выконвае ролю своеасаблівай нервовай сістэмы, на якой трымаецца еднасць той ці іншай народнасці ці нацыі. Менавіта мова дапамагае далучыць кожнага асобнага чалавека да пэўнай сацыяльнай суполкі людзей, зрабіць яго арганічнай яе часткай.

Праз *намінацыйную функцыю* чалавек лучыцца з навакольным светам. Усе прадметы, з’явы прыроды, іх уласцівасці робяцца ўнутраным здабыткам носбіта мовы, ствараюць свет яго вобразаў, уяўленняў, паняццяў пераважна праз іх намінацыю, называнне, калі знешнія рэаліі атрымліваюць назвы сродкамі мовы. Звычайна тым прадметам і з’явам рэчаіснасці, якія адыгрываюць важную ролю ў жыцці пэўнага калектыву, даецца значна больш разнастайных назваў, што адлюстроўваюць іх бакі, чым з’явам і прадметам, якія знаходзяцца на перыферыі інтарэсаў чалавека, увогуле не сустракаюцца або рэдка сустракаюцца ў жыцці. Напрыклад, у арабскай мове даследчыкі адзначаюць каля 5000 найменняў

такой жывёлы, як вярблюд, тады як у беларускай мове зафіксавана ўсяго адно адпаведнае слова. Для беларускага селяніна важную ролю адыгрываў у яго ранейшай гаспадарцы конь, і толькі для аднагадовага жарабя ў дыялектах Беларусі адзначаюцца дзесяткі яго розных найменняў. У слоўніку сінонімаў беларускай мовы падаецца 73 розныя назвы працэсу гаварэння, паняцце добрага выражаецца 70 рознымі словамі, а паняцце хуткасці – 126 лексемамі.

Багацце слоўнікаў у цэлым, а таксама колькасць намінацый у пэўнай галіне жыцця і ведаў сведчыць не толькі пра стан і развіццё мовы народа, але і пра ступень яго інтэлектуальнага і духоўнага стану, таксама пра глыбіню распрацоўкі тых паняццяў, якія цесна звязаныя з жыццёвымі ўмовамі людзей і маюць для іх істотнае значэнне.

Яшчэ адной з найважнейшых функцый мовы служыць *пазнавальная функцыя* (кагнітыўная, гнасеалагічная). Нашае пазнанне грунтуецца на ведах, якія фіксуюцца, назапашваюцца, абагульняюцца і класіфікуюцца з дапамогай мовы. Прычым мова выступае не толькі ў якасці матэрыяльнага замацавальніка ведаў, але выкарыстоўваецца і як найбольш эфектыўны інструмент пазнання, таму што стварэнне і ўзбагачэнне асноўных катэгорый мыслення (паняццяў) адбываецца на аснове мовы. Звычайна паняццям адпавядаюць пэўныя катэгорыі мовы (словы і тэрміны), якія маюць абагульняльны характар, таму што абазначаюць не адзін прадмет, а цэлыя іх сукупнасці ці абстрактныя паняцці. Як інструмент пазнавальнай дзейнасці людзей мова выкарыстоўваецца прадстаўнікамі ўсіх прафесій, спецыяльнасцей або пераважна самастойна (журналісты, філолагі, гісторыкі, сацыёлагі) ці ў спалучэнні з іншымі знакамі (матэматыкі, хімікі, інжынеры).

Для апісання ж самой мовы як універсальнага інструмента пазнання спецыялісты скарыстоўваюць тую самую мову, толькі пры гэтым выбіраюцца спецыяльныя лінгвістычныя тэрміны (тыпу *марфема*, *сема*, *граматыка* і пад.) ці тэрміналагізаваныя словы (тыпу *гук*, *літара*, *выраз* і пад.), якія арганізуюцца ў навуковы ці спецыяльны тэкст пры дапамозе правіл літаратурнай мовы. Выкарыстанне мовы для апісання яе самой звязана з праяўленнем *метамоўнай функцыі* (ад *метамова* – “мова апісання”) – гэта тлумачальная, апісальная функцыя.

Пры маўленні, зносінах даволі часта важным аказваецца не толькі тое, што сказаць, але і як сказаць. Якасныя характарыстыкі маўлення ацэньваюцца як па перададзеным значэнні, па інфармацыйнасці, так і па эмацыянальнай афарбоўцы, па эстэтычных уласцівасцях, што ўздзейнічаюць на атрымальнікаў інфармацыі часцяком больш эфектыўна, чым іншыя рысы маўлення. Так, мілагучныя выказванні пры аднолькавай інфармацыйнасці са звычайным паведамленнем успрымаюцца з большай

асалодай і ўвагай, з больш глыбокім уражаннем. Патрэбы чалавека ў прыгажосці задавальняюцца з дапамогай многіх мастацтваў і не ў меншай ступені *эстэтычнай функцыяй* мовы, што непасрэдна ўвасабляецца ў такіх відах маўленчай дзейнасці, як красамоўства, ці рыторыка, сцэнічнае маўленне, прыгожае пісьменства і інш.

Разнастайныя функцыі мова рэалізуе пры сваім ужыванні не паасобку, а ў комплексе з сітуацыйным вылучэннем адной з іх у залежнасці ад намераў прамойцы, яго здольнасцяў, мэтай выказвання, інтарэсаў, складу аўдыторыі і іншых фактараў. Пры гэтым розныя адзінкі мовы выконваюць і розныя функцыі, галоўныя для кожнай з іх. Так, напрыклад, фанема, найдрабнейшая адзінка мовы, выконвае пераважна *сэнсаадрознівальную функцыю*, з дапамогай якой мы не блытаем словы, а выразна дыферэнцыруем не толькі іх форму, але і змест, што найбольш ярка праяўляецца ў тых выпадках, калі словы адрозніваюцца ўсяго адной фанемай. Марфема выконвае *будаўнічую функцыю*, праз якую з асобных марфем ствараюцца словы. У сваю чаргу словы выкарыстоўваюцца ў *намінацыйнай функцыі*, з дапамогай якой кожны прадмет і яго прыкметы, што ўяўляюць інтарэс для чалавека, атрымліваюць сваю назву ці назвы. Фразеалагізмы выконваюць *экспрэсіўную функцыю*, сказ – *камунікацыйную*.

Функцыянальную прыроду мае таксама і раслаенне мовы на асобныя стылі (размоўны, ці гутарковы, афіцыйна-справавы, навуковы, публіцыстычны, мастацкай літаратуры), таму што кожны з іх мае сваё прызначэнне, разлічаны на выкананне пэўных функцый у акрэсленых сферах жыцця і дзейнасці чалавека. У цэлым усе функцыі, якія выконвае мова, накіраваныя на тое, каб зрабіць яе найбольш аптымальным сродкам самавыражэння людзей і эфектыўным сродкам зносінаў паміж імі.

ПРАБЛЕМА ПАХОДЖАННЯ МОВЫ

Пытанне пра паходжанне мовы належыць да фундаментальных праблем тэарэтычнай лінгвістыкі і на сённяшні дзень застаецца ў мовазнаўстве галіной агульных гіпотэз. Яго асэнсаванне звязана з разуменнем прыроды і сутнасці мовы. Закранаючы пытанне паходжання мовы, маем на ўвазе паходжанне мовы наогул як здольнасці гаварыць, як сродку зносінаў у чалавечым грамадстве, а не нейкай канкрэтнай мовы. Праблема паходжання мовы не з'яўляецца ўласна лінгвістычнай. У роўнай ступені яна цікавіць псіхалогію, біялогію, этнаграфію. Паходжанне мовы непарыўна звязана з паходжаннем мыслення і грамадства, а гэта ўжо пытанні філасофіі. Такі шырокі падыход да данай праблемы прадвызначае пошук адказаў на шэраг пытанняў міждысцыплінарнага характару і перш

за ўсё калі, якім чынам, у выніку якіх фактараў у людзей з’явіўся сродак зносінаў у выглядзе гукавога маўлення. І як ні парадаксальна, але менавіта ў сілу гэтых абставін некаторыя нават буйныя лінгвісты і цэлыя школы знарок абыходзілі рашэнне гэтай праблемы.

Членападзельная мова – найбольш істотная і яскравая прыкмета чалавека, якая вылучае яго з усяго астатняга біялагічнага свету. Гэты важны здабытак людзей дае падставу меркаваць, што само паходжанне і станаўленне чалавека адбылося дзякуючы мове, таму і праблема ўзнікнення мовы непасрэдна звязана з фарміраваннем чалавека. На жаль, пісьменства, якое непасрэдна матэрыяльна фіксуе і захоўвае вынікі моўнай дзейнасці, існуе адносна нядоўгі час, усяго каля 5000 гадоў. А дзесяткі тысячаў гадоў – пераважную большасць існавання чалавека гаворака – мова ўжывалася толькі ў вуснай форме, таму дакладных, строга аргументаваных звестак пра тое, як узнікла мова і якія этапы ў сваім развіцці яна прайшла, у навуцы няма. Вырашэнне праблемы паходжання мовы цалкам з’яўляецца гіпатэтычным: яе можна разглядаць толькі шляхам пабудовы праўдападобных гіпотэз, на аснове розных ускосных доказаў, тэарэтычных разважанняў, прыцягнення дадзеных з іншых навук.

І ўсё ж паходжанне мовы належыць да такіх загадак чалавецтва, якія заўсёды прыцягвалі і будуць прыцягваць дапытлівы розум. Гэтая праблема як неспасцігальная тайна хвалявала ўжо міфалагічнае ўяўленне старажытнага чалавека, які ствараў шматлікія міфы, легенды і паданні пра ўзнікненне мовы. Пазней з’яўляюцца тэорыі боскага паходжання. Затым пытанне пра паходжанне мовы імкнуліся звязаць са стваральнай дзейнасцю самога чалавека, з лёсам чалавечага грамадства. На старонках розных выданняў з’яўляюцца таксама гіпотэзы пра касмічнае паходжанне чалавека і яго мовы, пры гэтым вядучая роля надаецца незямным цывілізацыям. Такім чынам, пытанне пра паходжанне мовы “жыве ў чалавеку”, не пакідаючы ў спакоі яго мысленне і “патрабуючы” свайго вырашэння.

У якасці зыходных арыенціраў у лабірынце шматлікіх гіпотэз служаць наступныя палажэнні:

– праблема паходжання мовы выключна тэарэтычная, таму праўдзівасць яе вырашэння ў многім вызначаецца логікай несупярэчлівых суджэнняў і вывадаў;

– у пошуках вытокаў мовы як членападзельнага маўлення неабходна скарыстоўваць дадзеныя розных навук – лінгвістыкі, філасофіі, гісторыі, археалогіі, антрапалогіі, псіхалогіі і інш.;

– неабходна дакладна размяжоўваць пытанне пра паходжанне мовы наогул і пытанні пра паходжанне канкрэтных моў свету як храналагічна несупастаўляльныя.

Міфы і казкі пра паходжанне мовы. Спробы навуковага абгрунтавання прычын і абставін узнікнення мовы ўпершыню зрабілі старажытнагрэчаскія філосафы. Аднак яшчэ задоўга да гэтага, з часоў глыбокай старажытнасці людзі імкнуліся растлумачыць паходжанне мовы. У вуснай народнай творчасці ёсць нямала казак, легендаў, паданняў пра тое, што Бог стварыў для людзей мову і ўзнагародзіў іх здольнасцю гаварыць. Міфалагічныя ўяўленні пра паходжанне мовы, хаця і прыдуманя ў сваёй аснове, але ўсё ж дазваляюць наблізіцца да некаторых вытокаў шырока вядомых тэорый. Перш за ўсё іх аб'ядноўвае імкненне вытлумачыць паходжанне членападзельнага маўлення праз імітацыю натуральных гукаў і ў працэсе навучання.

Ва ўяўленнях народаў старажытнай Індыі (да X ст. да н.э.) мова была створана духоўным, ці боскім, пачаткам. Пры абазначэнні гэтага пачатку старажытныя людзі ўжывалі тэрміны Бог, Слова, логас. Таму падобныя тэорыі носяць назву *лагасічных*. Самымі старажытнымі індыйскімі літаратурнымі помнікамі з'яўляюцца Веды, згодна з якімі, імёны даў Бог, аднак не ўсе, а толькі падначаленым яму Багам. А імёны рэчам ужо далі самі людзі, але з дапамогай аднаго з Багоў, які быў натхніцелем красамоўства.

Згодна з бібліяй, носьбітам Слова таксама з'яўляецца Бог: “І напачатку было Слова, і Слова было ў Бога, і Слова было Бог”. Ствараючы Свет, Бог скарыстоўвае акт гаварэння: “І сказаў Бог...”. Затым Бог дае імёны таму, што стварыў. Аднак такіх імёнаў няшмат (дзень, ноч, неба, зямля і пад.), а даручае іменаванне ўсяго астатняга Адаму. Такім чынам, згодна з Бібліяй, Бог надзяліў людзей здольнасцю да маўлення, а мову людзі скарысталі для называння рэчаў.

Ідэя Боскага паходжання мовы праходзіць праз усю гісторыю мовазнаўства. Такія выдатныя мысліцелі і вучоныя, як Платон, Герадот, нямецкі асветнік Гердэр, філосафы Лесінг і Тыдэман, прыйшлі да высновы аб Боскім пачатку паходжання мовы.

Выдатны мовазнавец XIX ст., заснавальнік агульнага мовазнаўства і філасофіі мовы Вільгельм фон Гумбальт разглядаў мову як дзейнасць духу. Яго ўяўленні пра мову як энергію і стыхійную дзейнасць духу – гэта далейшае развіццё лагасічнай тэорыі паходжання мовы. Узятая ў сукупнасці канцэпцыя ўзнікнення мовы як развіццё духу настолькі глыбокія і сур'ёзныя, што XXI ст. са сваімі новымі дадзенымі вяртаецца да іх, напаўняючы новым зместам.

Своеасаблівым адгалінаваннем лагасічнай тэорыі з'яўляюцца легенды старажытных народаў свету, дзе цэнтральнай фігурай выступае мудрэц, які навучае людзей мове. У гэтых уяўленнях стварэнне мовы прыпісвалася пачэсным і святым продкам, заснавальнікам плямёнаў, якія,

як правіла, былі звязаны з Богам. Для падобных легенд характэрныя найўны сюжэт і яркая суб'ектыўная ацэнка.

Самае важнае тое, што ўзнікшая мова ва ўсіх выпадках цесна звязана з мысленнем, розумам, мудрасцю.

Далейшае філасофскае асэнсаванне першабытных уяўленняў пра паходжанне мовы прыводзіць да ўзнікнення разнастайных тэорый – гукапераймальнай, выклічнікавай, анатапаэтычнай і інш.

Антычныя тэорыі. Найбольш глыбока міфалагічныя ўяўленні пра паходжанне мовы былі ўспрынятыя старажытнагрэчаскімі філосафамі. Скампанаваўшы міфалагічныя ўяўленні ў сістэму, яны, па-першае, распрацавалі цэлыя тэорыі (вучэнні) узнікнення і развіцця мовы; па-другое, пытанне пра паходжанне мовы разглядалі ў адзінстве з асэнсаваннем яго прыроды і сутнасці. Адметнай асаблівасцю антычных тэорый трэба лічыць спалучэнне ў іх, здавалася б, неспалучальных аспектаў даследавання – ідэі Боскага пачатку і этымалагізавання. Першыя накірунак прадстаўлены ў спрошчаным міфалагічным варыянце: мова – Боскі падарунак, а больш дакладна, ён дадзены людзям грэчаскім Богам Гермесам, які падзяліў адзіную мову і стварыў мноства моў і народаў. Другі накірунак звязаны з пошукам унутранай формы слова – крыніцы называння рэчаў. У выніку такога навуковага пошуку грэчаскія вучоныя раздзяліліся на два супрацьлеглыя лагеры. Прыхільнікі тэорыі “фюзей” (па прыродзе) на чале з Гераклітам лічылі, што імёны (словы) – гэта адбіткі рэчаў. Інакш, назва прадмета вызначаецца яго прыродай, г.зн. фізічнымі ўласцівасцямі, і таму назвы ўсе разумеюць аднолькава. Найбольш паслядоўна гэтую ідэю развівалі стойкі – прадстаўнікі шырока распаўсюджанага ў старажытнагрэчаскай філасофіі накірунку, заснаванага за 300 гадоў да нараджэння Хрыстова. Яны непасрэдна звязвалі ўспрыняцце рэчаў з гучаннем іх назваў: у назве рэчы зашыфравана яе сутнасць; словы створаны і існуюць разам з прадметамі.

Прыхільнікі тэорыі “тэзей” выступалі супраць прыроднай тэорыі ўзнікнення мовы, больш дакладна – узнікнення імёнаў. Дэмакрыт, які стаяў на чале гэтага накірунку, сцвярджаў, што імёны існуюць па дамоўленасці, што паміж словам і найменаваным прадметам існуе не прыродная, а ўмоўная, выпадковая сувязь. Пры гэтым у якасці асноўных доказаў прыводзіліся наступныя аргументы:

- наяўнасць аманіміі (адно імя для розных прадметаў);
- наяўнасць сінаніміі (розныя імёны для аднаго і таго ж прадмета);
- мажлівасць пераносу назваў адных прадметаў на іншыя;
- адсутнасць універсальных словаўтваральных мадэляў.

Тэорыя “тэзей” паслужыла асновай для стварэння цэлага шэрагу вучэнняў пра паходжанне мовы, аб'яднаных адзінай назвай “тэорыя

вынаходніцтва”, якая супрацьпастаўлялася тэорыі Боскага пачатку. Тэорыя “фюзей” паслужыла стымулам для стварэння вучэння пра паходжанне мовы як прадукту чалавечай існасці.

Мова – прадукт чалавечай існасці. Вытокі гэтага накірунку трэба шукаць у вучэнні стоікаў. Асноўная ідэя – узнікненне мовы абумоўлена чалавечай прыродай. Яна стала базісным палажэннем дзвюх узаемадапаўняльных тэорый – *выклінікавай* і *гукапераймальнай*, згодна з якімі крыніцай гукавога маўлення служаць натуральныя гукі, якія суправаджаюць чалавечыя пачуцці, ці гукі, якія людзі імкнуліся імітаваць. Да гэтага ж накірунку можна аднесці *гукасімвалічную гіпотэзу*.

Гукапераймальная гіпотэза была вылучана стоікамі ў Старажытнай Грэцыі (III ст. да н.э.). Згодна з гэтай гіпотэзай, мова ўзнікла ў выніку пераймання, ці імітацыі, гукаў навакольнага свету чалавекам, яго органамі, якія ўдасканаліваліся, і з цягам часу сталі здольнымі выконваць дадатковую да біялагічных функцый – функцыю маўлення. Праз перайманне шматлікіх разнастайных гукаў навакольнага свету (спеў птушак, шум ветру, гул грому, шапаценне лісця і інш.) чалавек навучыўся, як сцвярджаюць прадстаўнікі гэтай гіпотэзы, гаварыць. І сапраўды, любая мова ўтрымлівае пэўную колькасць гукапераймальных слоў і вытворных ад іх (*мяў-мяў* – мяўкаць, *дзын-дзын* – дзынкаць). Аднак гукаперайманні толькі прыблізна перадаюць гукі наваколя. Пры гэтым у розных мовах перайманне гукаў аднаго і таго ж прадмета, з’явы, жывой істоты можа адбывацца па-рознаму. Так, певень для беларусаў выдае ку-ка-рэку, для французаў кіры-ко-ко, а па-армянску кук-лі-ку.

Другая старажытная гіпотэза грэчаскіх мудрацоў звязвае паходжанне мовы з тымі натуральнымі гукамі, якімі насычана біялагічнае жыццё самога чалавека (сапенне, кашаль, храп, гукі, выкліканыя пачуццём болю, радасці, смутку і г.д.). Ад іх і бярэ пачатак членападзельная мова. Гэта гіпотэза атрымала назву *выклінікавай*. Сутнасць яе ў тым, што слова ўзнікла як выражэнне душэўнага стану чалавека. Эпікур лічыў, што чалавечае маўленне ў сваім узнікненні прайшло пэўны папярэдзальны фізіялагічны этап – этап эмацыянальных выгукаў, якія звязваліся з уражаннем ад акаляючай рэчаіснасці і паступова станавіліся абазначэннямі рэчаў. Першабытныя людзі інстынктыўныя выгукі ператварылі ў натуральныя гукі – выклічнікі, што суправаджалі эмоцыі, а ад іх пайшлі ўсе астатнія словы.

Першапачаткова выклічнікі выступалі як абазначэнні ўсплёскаў эмоцый і волі чалавека (*уф, гэй, шш, фу*). Затым з’явіліся ўтварэнні ад іх (*уфкаць, гэйкаць, шыкаць, фукаць*). Пазней словы сталі развівацца з выклінікаў і іх вытворных па законах словаўтварэння. Прычым сувязь паміж гучаннем слова і эмацыянальным станам чалавека стала толькі

ўскоснай. Слова сталі выражаць не толькі ўсплёскі эмоцый і волі чалавека, але і іншыя ўражанні, якія выклікаліся ў душы чалавека акаляючым светам. Уражанні, уяўленні старажытных людзей, лічыць Эпікур, залежалі ад акаляючых рэчаў і мясцовасці, дзе жыло племя.

Такім чынам, калі ў тэорыі гукапераймання штуршком для ўзнікнення мовы быў знешні свет, то выклічнікавая тэорыя стымулам для з’яўлення слоў лічыла ўнутраны свет чалавека, яго эмоцыі. Агульным для абедзвюх тэорый з’яўляецца тое, што яны вывучаюць паходжанне механізму гаварэння як аснову для станаўлення мовы і не ўлічваюць сацыяльных прычын узнікнення мовы – разглядаюць мову як індывідуальнае праяўленне, без сувязі з паходжаннем чалавека.

Выклічнікавая тэорыя таксама як і гукапераймальнае навукова непрымальнае. Паколькі выклічнікавых слоў яшчэ менш, чым гукапераймальнае, гукавое выражэнне аднаго і таго ж пачуцця ў розных мовах не аднолькавае, ды і выклічнікі, як правіла, мнагазначныя і не замацаваны за пэўнымі эмоцыямі.

Да накірунку, які тлумачыць паходжанне мовы з чалавечай прыроды, належыць і *біялагічная* тэорыя, згодна з якой маўленчая дзейнасць абумоўлена выключна біялагічнымі функцыямі арганізма. Дзіця, як сцвярджаюць стваральнікі гэтай гіпотэзы, пачынае гаварыць гэтак жа натуральна, як, дасягнуўшы пэўнага ўзросту, яно ўстае на ногі і пачынае хадзіць. Да праяў біялагічных механізмаў узнікнення мовы звычайна адносяць дзіцячае лапатанне, гуленне, неасэнсаваныя словы. На іх базе быццам бы і ўзніклі сапраўдныя словы. На самой справе такія словы ёсць у кожнай мове, аднак значэнні іх не заўсёды супадаюць. Напрыклад, бел. *баба* – “маці бацькоў”, у цюркамоўных народаў *баба* – “бацька”. Такія разыходжанні абвяргаюць праўдзівасць біялагічнай тэорыі паходжання мовы. Не пацвярджаюць яе і выпадкі выхавання дзяцей жывёламі (ваўкамі, малпамі).

Як пэўны варыянт гукапераймальнай тэорыі паходжання мовы можна разглядаць *анаматапаэтычную* (грэч. *о́нуμα* “імя”, *ποίησις* “вобразнае выражэнне”), ці *гукасімвалічную*, гіпотэзу (заснавальнік Аўрэлій Аўгустын), паводле якой паміж гукамі мовы і значэннем існуе пэўная сувязь. У адрозненне ад гукапераймальнай, гэтая тэорыя падкрэслівала актыўную моватворчую ролю чалавека. Анаматапея разумеецца шырока: гэта не толькі ўзнаўленне акаляючага свету гукаў, але і ўтварэнне слоў для абазначэння апаэтызаванага ўяўлення аб прадметах. Такія словы ўзнікаюць па прынцыпе гукасімвалізму, калі эмацыянальныя вобразы атрымліваюць сваё выражэнне ў адпаведных гуках і гуказлучэннях.

У XVIII–XIX стст. тэорыю гукапераймання падтрымлівалі такія вядомыя лінгвісты, як Вільгельм фон Гумбальт, Гейман Штэйнваль, Шарль Балі, Аляксандр Патабня.

Гэтую тэорыю падтрымаў і развіў вядомы нямецкі вучоны Г. Лейбніц. Ён лічыў, што ўтварэнне слоў – вынік аб’яднання некалькіх фактараў: гучання акаляючых рэчаў, прадметаў і з’яў; псіхічных і душэўных уяўленняў ад рэчаў і іх гучання; пераймання, ці імітацыі, гучання. Згодна з Лейбніцам, ёсць гукі моцныя і шумныя, мяккія і ціхія, якія выклікаюць пэўныя асацыяцыі. А ў сваю чаргу асацыяцыі быццам бы фарміруюць для сябе гукавую абалонку слова. Так, напрыклад, гук [р] выклікае моцны рух і шум, таму ўжываецца ў словах, якія выклікаюць адпаведныя асацыяцыі (*рык, разрыў, рэзаць*); тады як гук [л] выражае нешта мілагучнае, ласкавае, мяккае (*лашчыць, лілеяць, любіць*). Аднак немагчыма ўсе словы падвесці пад такія асацыяцыі і недастаткова такіх фактаў, каб на іх заснаваць тэорыю. Гукаперайманняў і вытворных ад іх у любой мове няма; паводле гэтай тэорыі нельга растлумачыць узнікненне абстрактных паняццяў; даная тэорыя не ўлічвае сацыяльных умоў узнікнення мовы, а яшчэ, каб пераймаць, трэба ведаць, што пераймаць і навошта, а гэта магчыма толькі на найвышэйшай ступені развіцця мовы. Як свядомы працэс гукаперайманне магло ўзнікнуць толькі на аснове мовы, а не да яе.

Матэрыялістычная тэорыя. Стратэгічныя падыходы да рашэння праблемы паходжання мовы ў сучаснай навуцы прадвызначаюцца разуменнем галоўных фактараў глогагенезу (ад грэч. *глогта* – ‘мова’, *генезіс* – ‘паходжанне’), якімі з’яўляюцца: а) вылучэнне з жывёльнага свету чалавекападобных істот, якія адрозніваліся асаблівымі жыццёвымі патрэбамі; б) працоўная дзейнасць; в) фарміраванне грамадскіх адносінаў.

Першы фактар трэба разглядаць як натуральную перадумову ўзнікнення мовы. Сама перадумова пачынае развівацца значна раней да з’яўлення мовы. Яе даследаванне – галоўная задача антрапалагічнага падыходу да праблемы паходжання мовы.

Другі і трэці фактары складаюць сутнасць сацыялагічнага падыходу. Іх з’яўленне непасрэдна суправаджаецца фарміраваннем і развіццём мовы. Таму матэрыялістычнае вучэнне пра мову пранізана сацыялінгвістычнай ідэяй: творца гістарычнага працэсу ўзнікнення і развіцця мовы – грамадства.

Зыходным пунктам у гэтым вучэнні з’яўляецца пастулат пра тое, што матэрыяльнай асновай станаўлення чалавека і яго мовы з’яўляецца *працоўная дзейнасць*. Метадалагічная база працоўнай тэорыі закладзена ў працы Фрыдрыха Энгельса “Дыялектыка прыроды” ў раздзеле “Роля працы ў працэсе ператварэння малпы ў чалавека” (1876 г.). Галоўным стымулам узнікнення мовы ў гэтай канцэпцыі прызнаецца патрэба ў

зносінах, якая спараджае сродкі камунікацыі. Адметнай асаблівасцю данай канцэпцыі з'яўляецца яе цесная сувязь з антрапалогіяй.

У адрозненне ад ідэалістычных і метафізічных тэорый паходжання мовы, гіпотэза Ф. Энгельса звязвае ўзнікненне мовы з паходжаннем самога чалавека, з развіццём яго мыслення і свядомасці ў працэсе працоўнай дзейнасці. Аднак і гэтая тэорыя, вызначаючыся лагічнасцю разважанняў і доказаў, не з'яўляецца цалкам бездакорнай. Так на аснове гэтай гіпотэзы немагчыма растлумачыць, як экспрэсіўныя выгукі малп ператварыліся ў словы, як непадзельныя гукі сталі падзельнымі і інш.

ЗАКАНАМЕРНАСЦІ ГІСТАРЫЧНАГА РАЗВІЦЦЯ МОЎ

Сацыяльная абумоўленасць развіцця моў. Агульнапрынятым з'яўляецца палажэнне пра тое, што развіццё моў заўсёды было цесна звязана з гісторыяй іх носьбітаў і, у прыватнасці, з развіццём устойлівых сацыяльных аб'яднанняў людзей. У залежнасці ад таго, якія супольнасці людзей абслугоўвае мова, яна бывае мовай роду, племені, народнасці і нацыі.

Першапачатковай формай супольнасці людзей у першабытным грамадстве быў род, які ўзнік на аснове кроўнай сваяцкай роднасці яго членаў. У паасобных такіх супольнасцях аднолькавыя рэчы атрымлівалі розныя найменні. Такім чынам утвараліся мовы са сваім слоўнікавым складам, кожная з якіх абслугоўвала асобны род. Нязначныя адрозненні ў мове пэўнага роду, а таксама ў асаблівасцях вымаўлення былі настолькі нязначнымі, што можна было гаварыць пра адзіную мову роду.

Раздзяленне роду на асобныя часткі пры далейшым развіцці грамадства вядзе да ўзнікнення адрозненняў у мове раздзеленых родаў, а потым і да развіцця асобных родавых моў.

Наступны этап – аб'яднанне тэрытарыяльна сумежных родаў і іх моў у больш буйныя супольнасці. Гэта прыводзіць да ўтварэння плямёнаў і племянных моў. Самыя першыя племянныя мовы мелі невялікі слоўнік, не болей за 200 слоў, прычым значэнне гэтых слоў у значнай ступені было сітуацыйным.

У выніку дзеяння розных фактараў тыя ці іншыя плямёны распадаліся на некалькі самастойных роднасных плямёнаў. Іх раз'яднанне і рассяленне ў прасторы прывяло да ўтварэння адрозненняў у агульнай некалі мове, а ў выніку да фарміравання племянных дыялектаў. Гэта было абумоўлена тым, што знікалі кроўна-роднасныя сувязі, уласцівыя роду і племені. У далейшым пры аб'яднанні некалькіх плямёнаў у племянны саюз іх дыялекты (мовы) набывалі агульныя рысы ва ўмовах цеснага аб'яднання ўнутры гэтага саюза. У племянны саюз аб'ядноўваліся роднасныя плямёны. Таму і мова племяннога саюза захоўвала сваю генетычную агульнасць.

На аснове плямёнаў і племянных саюзаў пачынаюць стварацца новыя сацыяльныя аб'яднанні людзей – народнасці. Як сацыяльна-гістарычная супольнасць людзей народнасць прадвызначае агульнасць тэрыторыі, культуры, мовы. Працэс утварэння народнасцей і іх моў у розных рэгіёнах планеты адбываўся нераўнамерна. Мяркуюць, што егіпецкая, грэчаская і латышская народнасці склаліся яшчэ ў рабаўладальніцкую эпоху, прычым кожная з гэтых народнасцей мела сваю развітую літаратурную мову. У цэлым жа ў Еўропе працэс фарміравання народнасцей і іх моў пачаўся прыкладна ў IX–X стст. і звязаны з развіццём феадалізму. Узнікненне прыватнай уласнасці і класаў прывяло да з'яўлення новай формы грамадскай супольнасці людзей – народнасці, а разам з гэтым – і першых дзяржаў.

Пісьмовая форма мовы выпрацоўваецца не ва ўсіх народнасцей. Іншы раз функцыі пісьмовай мовы на працягу пэўнага часу можа выконваць чужая мова. У феадальным грамадстве наспела патрэба ў наддыялектнай мове для забеспячэння заканадаўства, навукі, літаратуры. Для гэтага скарыстоўвалася пераважна якая-небудзь мёртвая пісьмовая мова. У сярэдневяковай Еўропе такой мовай была лацінская, на Блізкім Усходзе – арабская, у славянскіх краінах – стараславянская. Паколькі большасць функцый былі замацаваныя за мёртвай мовай, родныя мовы заставаліся функцыянальна абмежаванымі. Аднак з цягам часу ў большасці народнасцей узнікае пісьменнасць і на роднай мове. Таму ў Еўропе побач з лацінскімі рукапісамі ствараюцца тэксты на старафранцузскай, старачэшскай, старажытнамецкай, старажытнабеларускай і іншых мовах.

Феадалізм знішчыў племянныя аб'яднанні людзей і племянное драбненне моў. Адпаведна зарадзілася тэндэнцыя да раздзялення людзей і драбнення моў на аснове тэрытарыяльных, эканамічных і палітычных сувязей. Умацаванне дзяржаўных і эканамічных сувязей у самой феадальнай дзяржаве вядзе да сцірання адрозненняў паміж племяннымі дыялектамі, аднак тэрытарыяльная адасобленасць і гаспадарчая замкнёнасць феадальных уладанняў выклікае пераразмеркаванне дыялектных межаў на іншай аснове. На змену племянным дыялектам паступова прыходзяць мясцовыя (тэрытарыяльныя), якія характарызуюцца пэўнай аднастайнасцю і з'яўляюцца разнавіднасцю агульнай мовы адной і той жа народнасці. Такім чынам, у феадальным грамадстве дыялект выступае перш за ўсё тэрытарыяльнай, а не сацыяльнай адзінкай, таму што на пэўным дыялекце гаворыць усё насельніцтва данай тэрыторыі – і сяляне, і феадалы.

Працэс стварэння народнасцей не завершаны і на сённяшні дзень працягваецца ў некаторых краінах Азіі, Паўднёвай Амерыкі.

Аднак большасць развітых моў дасягае сваёй найвышэйшай ступені эвалюцыі ў формах нацыянальных моў. Нацыянальную мову вызначаюць як найвышэйшую форму агульнанароднай мовы, якая фарміруецца ў эпоху стварэння нацыі. Тэрмін літаратурная мова літаральна абазначае ‘мова пісьмовая’. Таму для нацыянальных моў абавязковай умовай з’яўляецца наяўнасць пісьмовай формы. Але наяўнасць пісьмовай формы мовы неабавязкова абазначае, што такая мова з’яўляецца нацыянальнай, бо для гэтага павінна сфарміравацца сама нацыя. Нацыя – устойлівая супольнасць людзей, якая склалася гістарычна на аснове агульнасці тэрыторыі, эканамічнага, сацыяльна-палітычнага жыцця, мовы, культуры і самасвядомасці. У Еўропе фарміраванне нацый адбываецца ў эпоху капіталізму на базе народнасцей. Нацыянальная мова развіваецца шляхам сцірання адрозненняў паміж тэрытарыяльнымі дыялектамі, а таксама шляхам папаўнення лексічнага складу мовы, змянення яе граматычнага ладу і фанетычнай сістэмы. Вылучаюць тры асноўныя шляхі ўтварэння нацыянальных літаратурных моў:

- развіццё ўжо гатовага матэрыялу;
- канцэнтрацыя дыялектаў;
- змяшэнне моў і дыялектаў.

Удзельная вага кожнага са шляхоў у розных мовах розная, і разам з тым няма такой мовы, у якой быў бы адзначаны толькі адзін. Прыкладам першага шляху можа служыць утварэнне французскай нацыянальнай літаратурнай мовы. Прыкладам другога шляху служаць беларуская і руская нацыянальныя мовы, а трэцяга – англійская мова.

Некаторыя даследчыкі вылучаюць яшчэ адзін шлях фарміравання мовы – на аснове чужой мовы. Ён уласцівы пераважна тым народам, якія затрымаліся ў сваім пераходзе ў нацыю. Так, у Анголе афіцыйна-справавую сферу абслугоўвае партугальская мова, таму што яшчэ не абраны апорны дыялект для нацыянальнай мовы.

Такім чынам, у развіцці моў прасочваецца гістарычная заканамернасць: на змену племянным мовам і дыялектам прыходзяць мовы і дыялекты народнасцей, якія часта маюць пісьмовую форму, а затым – нацыянальныя мовы, якія абавязкова набываюць літаратурную форму. У гэтай заканамернасці праяўляецца залежнасць лёсу мовы ад гістарычнага лёсу народа, якому даная мова належыць. Заканамерны рух ад племянных моў да моў і дыялектаў народнасцей, а затым і нацыянальных моў залежыць ад развіцця народа і грамадства. Аднак змены асобных бакоў мовы не заўсёды ўдаецца патлумачыць толькі грамадскім развіццём. Так узнікае праблема ўзаемадзеяння знешніх і ўнутраных прычын і фактараў у моўным развіцці.

Знешнія і ўнутраныя законы развіцця мовы. У сучасным мовазнаўстве паняцце законаў развіцця мовы не мае дастаткова дакладнага вызначэння. У самым агульным плане законы развіцця мовы вызначаюць як пастаянныя і заканамерныя тэндэнцыі ў развіцці моў на шляху іх удасканалення. Пры гэтым размяжоўваюць знешнія фактары, якія ўплываюць на развіццё мовы, і ўнутраныя стымулы яе эвалюцыі, звязаныя з асаблівасцямі самой моўнай сістэмы.

Знешнія законы развіцця мовы абумоўлены сацыяльнымі фактарамі, якія ўплываюць і на развіццё, і на характар яе функцыянавання. Вылучаюць два асноўныя сацыяльныя працэсы, ці тэндэнцыі, у развіцці мовы – *дыферэнцыяцыю* і *інтэграцыю*. Гэтыя працэсы супрацьлеглыя. Пры дыферэнцыяцыі, ці дывергенцыі, адбываецца тэрытарыяльнае і сацыяльнае размежаванне носьбітаў мовы, у выніку чаго ўзнікаюць роднасныя мовы і дыялекты. Пры інтэграцыі, ці канвергенцыі, ажыццяўляецца адваротны працэс – тэрытарыяльнае і сацыяльнае збліжэнне носьбітаў мовы, у выніку чаго адбываецца аб'яднанне моў і дыялектаў. Калі дыферэнцыяцыя павялічвае колькасць моў, то інтэграцыя, наадварот, змяншае іх колькасць.

Прыкладам дывергенцыі можа служыць утварэнне дзвюх самастойных моў сербскай і харвацкай з адзінай у мінулым сербахарвацкай. Прыкладам канвергенцыі – узнікненне беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы.

Дыферэнцыяцыя і інтэграцыя ўяўляюць сабой сацыяльныя моўныя працэсы, таму што аб'яднанне і раз'яднанне моў, іх змешванне і перакрываванне тлумачацца эканамічнымі, ваеннымі, палітычнымі і іншымі грамадскімі фактарамі. Менавіта гэтыя прычыны выступаюць у якасці знешніх заканамернасцей гістарычнага развіцця моў, а таксама спараджаюць разнастайнасць моў. У выніку перасялення народаў, іх гандлёвых кантактаў, войнаў, зменаў у сацыяльным і эканамічным жыцці адбываюцца змены функцый і структуры той ці іншай мовы.

У структуры мовы знешнія законы праяўляюць сябе ў першую чаргу ў лексіцы. Напрыклад, лексіка англійскай мовы адлюстравала працэсы змешвання моў англасаксаў і нарманаў: словы германскага паходжання пераважна абазначаюць бытавыя з'явы, земляробчыя і прамысловыя тэрміны, тады як словы французскага паходжання ўжываюцца ў сферы права, ваеннай справы, мастацтва, дзяржаўнага кіравання. У такім падзеле лексікі знайшло адбітак сацыяльнае расслаенне грамадства таго часу, паколькі эліту грамадства складалі заваёўнікі, а карэннае насельніцтва займалася земляробствам і рамесніцтвам. У эпоху Адраджэння італьянская мова аказала значны ўплыў на лексіку шэрагу заходніх еўрапейскіх краін, таму што менавіта ў гэты перыяд Італія перажывала буйное эканамічнае і культурнае развіццё, а ідэі Адраджэння распаўсюдзіліся па ўсёй Еўропе.

Гукавы лад мовы, а таксама граматычная сістэма, хоць і ў меншай ступені і не так яўна, але таксама падвяргаюцца ўздзеянню знешніх законаў на развіццё той ці іншай мовы. Напрыклад, гук [ϕ] першапачаткова ў беларускай мове існаваў выключна як прыкмета запазычаных слоў, аднак з цягам часу гэты гук у рускай мове стаў выступаць як пазіцыйны варыянт фанемы [в], тады як у беларускай мове ў яе гаворках замяняўся на гук [х] ці на спалучэнне гукаў [хв], [кв]. Нескланяльныя назойнікі напачатку складалі асобную групу запазычаных слоў. Паступова колькасць такіх слоў павялічвалася, многія ўжо былі засвоены мовай, у выніку чаго ў беларускай мове склалася граматычная катэгорыя нескланяльных назойнікаў.

Адрозніваюць спантаннае ўздзеянне грамадскіх фактараў на развіццё мовы і мэтанакіраваны ўплыў грамадства на мову. Да мэтанакіраванага ўздзеяння адносяць *моўную палітыку* дзяржавы, якая прызвана садзейнічаць больш эфектыўнаму функцыянаванню мовы (моў) у розных сферах яе выкарыстання. Сюды ж адносяць стварэнне пісьменнасці і алфавітаў, распрацоўку тэрміналогіі, нормаў правапісу і пунктуацыі і ўвогуле любую нармалізатарскую дзейнасць.

Такім чынам, знешнія ўмовы, стыхійныя і мэтанакіраваныя, заўсёды аказваюць уплыў на мову. Мова ж, у сваю чаргу, адказвае на гэтыя патрабаванні так, як дазваляюць унутрымоўныя мажлівасці.

Унутраныя законы развіцця мовы. Калі разглядаць гістарычнае развіццё мовы не цалкам, а асобных яе структурных бакоў, яе асобных адзінак і катэгорый, то далёка не заўсёды можна ўбачыць непасрэдную залежнасць развіцця мовы ад развіцця грамадства. Напрыклад, даволі складана растлумачыць страту насавых галосных усходнеславянскімі мовамі прамым уздзеяннем на мову з боку грамадства. Таксама нельга патлумачыць многія граматычныя змены ў любой мове ўмовамі эканамічнага, палітычнага ці культурнага жыцця грамадства. Гэтыя спецыфічныя заканамернасці развіцця адзінак і катэгорый мовы атрымалі назву ўнутраных законаў развіцця мовы. Унутранымі законамі абумоўлены ў першую чаргу змены ў фанетыцы і граматыцы мовы.

Як і ўсё ў мове, яе фанетычны бок змяняецца на працягу гісторыі: змяняецца гукавое аблічча асобных слоў і марфем, іх фанемны склад. Такія гукавыя змены, што назіраюцца ў гісторыі мовы, мовазнавец Ю.С. Маслаў прапанаваў падзяліць на *рэгулярныя* і *спарадычныя*. Да спарадычных ім аднесены фанетычныя змены, прадстаўленыя ў асобных словах і марфемах. Такія змены тлумачацца нейкімі асаблівымі ўмовамі функцыянавання гэтых слоў ці марфем. Напрыклад, этыкетныя формы ветлівасці даволі часта скарачаюцца пры вымаўленні – спрацоўвае закон эканоміі.

Рэгулярныя змены праяўляюцца ў пэўнай фаналагічнай адзінцы, у пэўнай фанетычнай пазіцыі, ва ўсіх выпадках, калі такая пазіцыя ёсць у мове, незалежна ад таго, у якіх формах ці словах яна сустракаецца. Пры наяўнасці такіх рэгулярных змен прынята гаварыць пра гукавы, ці фанетычны, закон той ці іншай мовы (напрыклад, замена старажытных спалучэнняў *gy, ky, xy* сучаснымі *gi, ki, xi*).

Гукавыя законы – з’ява гістарычная, яны не маюць універсальнага характару, як законы прыродазнаўчых навук. Гукавы закон дзейнічае ў пэўны гістарычны перыяд і сапраўдны для канкрэтнай мовы (дыялекту). Таму, напрыклад, словы, што ўвайшлі ў мову пазней, ужо не падпалі пад дзеянне адзначанага закону: *акын, Кызылкум* і пад. Пакуль фанетычны закон дзейнічае, ён з’яўляецца жывым. Аднак з цягам часу любы з жывых фанетычных законаў можа перайсці ў разрад гістарычных, пакінуўшы ў мове свае вынікі.

Граматычны лад мовы таксама падпадае пад гістарычныя змены, якія могуць мець розны характар. Яны могуць тычыцца ўсёй граматычнай сістэмы ў цэлым ці толькі пэўных граматычных катэгорый і форм. Напрыклад, у раманскіх мовах папярэдняя лацінская сістэма скланення і спражэння саступіла месца аналітычным формам выражэння граматычных значэнняў пры дапамозе службовых слоў і парадку слоў. У граматыцы маюць месца змены па аналогіі, якія выражаюцца ў прыпадабненні адных граматычных форм да іншых. Напрыклад, у гісторыі беларускай і рускай моў у выніку дзеяння закону аналогіі замест пяці старажытных тыпаў скланення засталася тры.

МОВА І ГРАМАДСТВА

Сучаснае грамадства прызнае агульнанародны характар мовы, які заключаецца ў тым, што, па-першае, мова ствараецца народам, а па-другое, без мовы не было б грамадства. Апрача мовы, грамадства абслугоўваецца і іншымі сацыяльнымі з’явамі: навукай, вытворчасцю, тэхнікай, мастацтвам, культурай, рэлігіяй і г.д. Аднак кожная з іх мае сваё прызначэнне ў грамадстве і абмежаваная пэўнай грамадскай сферай. Мова ж абслугоўвае соцыум ва ўсіх без выключэння сферах яго жыцця і дзейнасці.

Суадносіны мовы і грамадства – адна з цэнтральных праблем лінгвістыкі. На ўсіх этапах існавання мова непарыўна звязаная з грамадствам. Гэтая сувязь мае двухбаковы характар: мова не існуе па-за межамі грамадства, але і грамадства не можа існаваць без мовы.

Мова звязаная з грамадствам з часоў свайго ўзнікнення. Любая чалавечая мова, выкарыстоўваючыся ў соцыуме, не можа не знаходзіцца ў

залежнасці ад умоў існавання грамадства, ад узроўню яго развіцця, ад носьбітаў мовы. Па меры развіцця грамадства, удасканалення форм грамадскага жыцця, узбагачэння і развіцця мыслення развіваюцца і ўскладняюцца формы і віды зносінаў, а значыць развіваюцца і ўскладняюцца сама мова.

У лінгвістыцы нашай эпохі існуюць розныя погляды на прыроду і характар сувязі мовы і грамадства. Адно навукоўцы лічаць, што існаванне і развіццё мовы цалкам дэтэрмінавана існаваннем і развіццём грамадства (Мар, Мейе), другія – што мова функцыянуе і развіваюцца па сваіх уласных законах, а спробы растлумачыць моўныя факты сацыяльнымі прычынамі – гэта сведчанне “краху лінгвістычнай метадалогіі” (польскі вучоны Е. Курыловіч), трэція лічаць, што спецыфіка мовы абумоўлівае спецыфіку духоўнай культуры данага соцыума. Аднак найбольш распаўсюджаным пунктам погляду на гэтую праблему з’яўляецца той, што сацыяльная прырода мовы праяўляецца не толькі ў знешніх умовах яе бытавання, але і ў самой прыродзе мовы, у яе семантычных магчымасцях і г.д. Даволі часта сувязь мовы і грамадства вызначаюць як складаную апасродкаваную з’яву. І ўсё ж нельга звесці такую сувязь выключна да знешніх умоў існавання мовы.

Найбольш яўнай і непасрэднай з’яўляецца сувязь мовы і грамадства на ўзроўні лексікі. Усё, што адбываецца ў грамадстве, абавязкова знаходзіць адбітак у мове, і ўсё гэта абумоўлена ўзроўнем развіцця грамадства. У наш час сотні і нават тысячы слоў увайшлі ў многія мовы свету пад уздзеяннем развіцця многіх новых адгалінаванняў чалавечых ведаў, што ў сваю чаргу абумоўлена прагрэсам грамадства.

Узровень развіцця граматыкі мовы таксама ў канчатковым выніку сацыяльна дэтэрмінаваны. Так, напрыклад, у японскай мове існуе асаблівае “сацыяльнае спражэнне”, калі выбар пэўнага спражэння абумоўлены не толькі тым, хто і да каго звяртаецца, але і тым, як пабудаваныя адносіны. Разнастайнасць “катэгорыі ветлівасці” ў японскай мове мае не толькі лексічнае, але і выразнае граматычнае выражэнне. Што ж тычыцца адносінаў паміж людзьмі, то яны, як вядома, сацыяльна абумоўленыя, таму праз апасродкаванасць шэрагу прамежкавых звёнаў граматыка таксама не знаходзіцца ў баку ад грамадскіх фактараў, ад уздзеяння грамадства.

Залежнасць мовы ад грамадства – складаны і шматаспектны працэс. Адна з форм уплыву грамадства на мову – гэта сацыяльная дыферэнцыяцыя мовы, якая абумоўлена сацыяльнай неаднароднасцю грамадства. Такой жа з’яўляецца дыферэнцыяцыя многіх сучасных развітых нацыянальных моў на тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты, вылучэнне літаратурнай мовы як сацыяльна і функцыянальна найбольш значымага моўнага ўтварэння, існаванне ў некаторых грамадствах “мужчынскіх” і “жаночых” варыянтаў мовы.

Другая форма сувязі мовы з грамадствам – гэта абумоўленасць выкарыстання моўных сродкаў сацыяльнымі характарыстыкамі носбітаў мовы (узростам, узроўнем адукацыі, прафесіяй), сацыяльнымі ролямі ўдзельнікаў камунікацыі, сітуацыяй зносінаў. Паколькі сферы выкарыстання мовы разнастайныя і спецыфічныя (навука, вытворчасць, справаводства, бытавыя зносіны), то ў мове выпрацоўваюцца своеасаблівыя функцыянальныя стылі, а гэта таксама сведчыць пра залежнасць мовы ад патрэб грамадства.

Уздзеянне сацыяльных фактараў на стан мовы адбываецца і ў выніку разнастайных кантактаў моў, што ў сваю чаргу прыводзіць да пазычанняў з адной мовы ў другую.

Грамадства можа таксама свядома ўплаваць на мову. Такі свядомы ўплыў грамадства на мову называецца *моўнай палітыкай*, якая прадугледжвае выражэнне моўных праблем у грамадстве, напрыклад, стварэнне пісьма і алфавітаў для раней непісьменных народаў, удасканаленне арфаграфіі, развіццё навукі і культуры на нацыянальных мовах, стварэнне і ўдасканаленне розных тэрміналогій, анамастычнай лексікі, нармалізацыю літаратурнай мовы, шырокае выкарыстанне родных моў у сферах масавай камунікацыі і ў справаводстве.

Ад моўнай палітыкі залежыць моўная сітуацыя ў шматмоўным грамадстве. *Моўная сітуацыя* – гэта сукупнасць форм існавання адной мовы або розных моў, якія абслугоўваюць этнас або поліэтнічную сукупнасць у межах пэўнай дзяржавы або рэгіёна. Дзяржава можа не толькі спрыяць развіццю моў у шматнацыянальных краінах, але і стрымліваць або звужаць функцыянаванне пэўных (недзяржаўных) моў.

Аднак калі грамадства аказвае ўсебаковае і разнастайнае ўздзеянне на мову, то і мова ў сваю чаргу не застаецца пасіўнай у адносінах да грамадства. Сведчаннем уплыву мовы на грамадства з'яўляецца той факт, што мова згуртоўвае людзей у пэўную супольнасць (народнасць ці нацыю), выконвае інтэграцыйную функцыю. Важнай таксама з'яўляецца роля мовы ў выхаваўчай і адукацыйных сферах грамадства, таму што праз мову яно мае доступ да духоўных здабыткаў, назапашаных чалавецтвам за гады яго існавання і выкладзеных у пісьмовых крыніцах. Мова – аснова чалавечага прагрэсу, таму што з дапамогай яе не толькі пераймаюцца веды і вопыт папярэдніх пакаленняў, але і набываюцца новыя.

Мова, перш за ўсё ў форме яе літаратурнай нормы і на пэўным этапе гістарычнага развіцця, можа быць падвергнута пэўнай рэгламентацыі з мэтай выдалення непатрэбных варыянтаў (дублетаў), непажаданых хістанняў у самой норме, прыняцця або непрыняцця пазычанняў з іншых моў і пад. Акрамя гэтага, неабходна ўлічваць выдатную ролю славурых пісьменнікаў у развіцці нацыянальных літаратурных норм. Такой была

роля Купалы і Коласа ў развіцці беларускай мовы, Дантэ ў развіцці італьянскай, Шэкспіра – англійскай, Пушкіна – рускай, Міцкевіча – польскай. Прыклады актыўнай пазіцыі вялікіх пісьменнікаў можна знайсці ў гісторыі розных нацыянальных моў. Уздзеянне пісьменнікаў на мову выступае як пастаянны фактар на працягу ўсёй гісторыі літаратурных моў, аднак у вызначальныя эпохі гэтае ўздзеянне праяўляецца найбольш ярка і акрэслена.

Праблема суадносінаў мовы і грамадства асаблівае значэнне атрымлівае пры вывучэнні жыцця мовы ці моў у шматмоўных соцыумах. У гэтым выпадку вывучаюцца ўзаемадачынненні паміж грамадствам і мовамі, якія яго абслугоўваюць, працэсы, звязаныя з вылучэннем адной ці некалькіх моў на ролю сродку міжнацыянальных зносінаў, а таксама набываюцца некаторымі мовамі статусу міжнародных моў.

МОВА І МЫСЛЕННЕ

Уменне думаць, разважаць, абагульняць факты і рабіць на гэтай падставе аптымальныя вывады служыць важнай якасцю настаўніка, з'яўляецца гарантыяй поспеху ў яго прафесійнай дзейнасці. Часцей за ўсё вынікі разумовай працы патрабуюць свайго вербальнага выражэння, сваёй матэрыяльнай замацаванасці ў мове для таго, каб стаць здабыткам не толькі самога творцы думкі, але і здабыткам іншых людзей, што немагчыма без пэўных сістэм знакаў, галоўнай з якіх служыць мова. Свядомая мэтанакіраваная і творчая мысліцельная дзейнасць стала магчымай найперш дзякуючы мове, у развіцці якой адлюстраваны асноўныя этапы станаўлення нашага мыслення.

Уся гісторыя станаўлення чалавека налічвае, па дадзеных розных крыніц, ад аднаго да некалькі мільёнаў гадоў. Аднак істотай разумнай, што гаворыць, чалавек сфарміраваўся параўнальна нядаўна, каля ста тысяч гадоў таму. Сам працэс крышталізацыі ўсвядомленага мыслення і мовы ў нашага продка працякаў паралельна і доўжыўся сотні тысяч гадоў. Гэты працэс грунтаваўся на цэлым шэрагу фізіялагічных, сацыяльных, гістарычных і іншых фактараў, да якіх спецыялісты адносяць: прамаходжэнне, выкарыстанне ў якасці галоўнага працоўнага інструмента вызваленых пры гэтым пярэдніх канечнасцяў, сумеснае жыццё, працяглае выхаванне дзяцей, калектыўную працу, вынаходства агню, прылад працы, ужыванне мясной ежы.

Падчас сумеснага жыцця і калектыўнай працы ўзнікала патрэба ў зносінах, што прывяло да ўзнікнення спачатку самых прымітыўных сігналаў для камунікацыі людзей. Прычым для камунікацыі сталі прыстасоўвацца

тыя біялагічныя органы, што былі адносна свабодныя пры сумеснай працы, пры гэтым прыроднае прызначэнне іх таксама было іншае.

З ускладненнем і ўдасканаленнем чалавечай сумеснай працы рабілася і больш дасціпным мысленне, і больш разнастайнымі камунікацыйныя сігналы. Пры гэтым мысленне абাপіраецца не толькі на практычную дзейнасць людзей, а дзякуючы наяўным моўным сродкам становіцца здатным ажыццяўляць разнастайныя сімвалічныя аперацыі, якія ў сваю чаргу дазваляюць апасродкавана ўзаемадзейнічаць з навакольным асяроддзем, робяць магчымым перадаваць, замацоўваць і назапашваць веды, вопыт людзей і ствараюць перадумовы для ўзнікнення найвышэйшай формы мыслення – абстрактнага, ці адцягненага.

Узаемасувязь мовы, мыслення і свядомасці чалавека найбольш відавочна прасочваецца на стадыях развіцця пісьма, якое напачатку было піктаграфічным (у выглядзе малюнкаў) і адлюстроўвала нагляднае мысленне чалавека. Наступным этапам было вынаходства іерагліфічнага спосабу фіксацыі маўлення, які прадстаўляў ужо больш складаныя і адцягненыя думкі чалавека праз адпаведныя знакі-іерогліфы і вызначаны парадак іх размяшчэння ў тэксе. Самым дасканалым спосабам пісьмовага выражэння думак стала літарнае пісьмо, якое адлюстроўвала этап станаўлення абстрактнага мыслення. У цэлым развіццё найбольш творчых і абстрактных відаў мыслення звязана з разнастайнымі ўдасканаленнямі ў галіне пісьма.

Сумесны працэс развіцця розных відаў абстрактнага мыслення і адпаведных формаў мовы суправаджаецца іх узаемным уплывам.

Праблема ўзаемаадносін мовы і мыслення належыць да адной са спрадвечных не толькі ў лінгвістыцы, але і ў філасофіі, логіцы, псіхалогіі. Мовазнаўцы даследуюць узаемасувязь мовы і мыслення і ўстанаўліваюць іх функцыі, выяўляюць адносіны паміж катэгорыямі мовы і катэгорыямі мыслення (паміж словам і паняццем, сказам і сужэннем).

Шматаспектныя пытанні суадносін мовы і мыслення вылучыліся яшчэ ў старажытнагрэчаскай філасофіі, але і ў сучаснай навуцы гэтыя пытанні застаюцца надзённымі. Разглядаць і вывучаць мову як галоўны сродак зносінаў паміж людзьмі мае паўнаважны сэнс толькі ў яе сувязі з мысленнем, таму што выкарыстоўваецца яна менавіта для перадачы нашых думак і пачуццяў, без чаго мова ператвараецца ў пустыя гукі.

Такім чынам, мысленне – гэта працэс пазнання навакольнага свету, адлюстраванне ў свядомасці чалавека акаляючай рэчаіснасці ў форме паняццяў, сужэнняў і вывадаў. У працэсе мыслення адбываецца ўсведамленне рэчаіснасці чалавекам: інфармацыя, атрыманая падчас практычнай дзейнасці дзякуючы органам пачуццяў, знаходзіць апрацоўку ў мозгу чалавека (размяжоўваюцца істотныя і неістотныя прыкметы і

ўласцівасці прадметаў і з'яў, устанаўліваюцца адносіны, сувязі паміж рэчамі і з'явамі, робяцца абагульненні і вывады). За ўсвядомленымі ў працэсе мыслення элементамі рэчаіснасці замацоўваюцца як знакі пэўныя моўныя адзінкі (словы). Таму слова – гэта не проста адвольны набор фанем і марфем, а адзінка, якая мае канкрэтнае значэнне.

Мысленне ідэальнае – прадукт мозгу. Для таго, каб быць успрынятымі, думкі павінны набыць матэрыяльную форму. Дзякуючы мове (слову), мысленне (дух) становіцца рэальнасцю, даступнай кожнаму. Мысленне рэалізуецца, ці ажыццяўляецца, у слове.

Калі падсумаваць усе пункты погляду прадстаўнікоў розных навук на праблему суадносінаў мовы і мыслення, то атрымаецца цэлы спектр магчымых падыходаў да яе вырашэння. Супрацьлеглымі полюсамі гэтага спектра служаць, з аднаго боку, палажэнне, згодна з якім мова і мысленне ўяўляюць сабой адну сутнасць з рознымі назвамі, з другога боку, думка пра тое, што мова і мысленне не маюць паміж сабой нічога агульнага, адносяцца да з'яў абсалютна не звязаных адна з другой. Паміж гэтымі крайнімі пунктамі гледжання знаходзяцца ўсе астатнія магчымыя падыходы да гэтай складанай праблемы.

Айчыннае мовазнаўства прызнае дыялектычнае адзінства мовы і мыслення, іх залежнасць ад рэчаіснасці і адмаўляе іх тоеснасць. Мысленне – працэс пазнання рэчаіснасці пры дапамозе катэгорый (адзінак) логікі – паняццяў, суджэнняў, вывадаў – шляхам аналізу, устанаўлення сувязей і заканамернасцей, абстрагавання і абагульнення. Мова – сродак матэрыялізацыі мыслення пры дапамозе гукавых знакаў (адзінак) – слоў, словазлучэнняў, сказаў. Акрамя гэтага, законы развіцця мовы і мыслення неаднолькавыя: мова развіваецца з улікам нацыянальных моўных заканамернасцей, тады як мысленне – паводле агульначалавечых законаў. Яшчэ адно адрозненне: мысленне мае псіхічную, ідэальную прыроду, а мова – з'ява па сваёй першаснай прыродзе фізічная, матэрыяльная.

Сувязь мовы і мыслення выразна праяўляецца ў іх функцыях. Мова ў адносінах да мыслення выконвае наступныя функцыі: удзельнічае непасрэдна ў фарміраванні мыслення, а таксама ў выражэнні актаў мысліцельнай дзейнасці. Мысленне ж са свайго боку кантралюе выбар моўных сродкаў для выражэння пэўнай інфармацыі. Адзінства мовы і мыслення праяўляецца ў тым, што мова і мысленне звязаны з дзейнасцю цэнтральнай нервовай сістэмы і мозгу. Назіраецца двухбаковая сувязь: пры парушэнні нармальнай работы галаўнога мозгу парушаецца моўная (маўленчая) дзейнасць чалавека – поўнасцю ці часткова губляецца здольнасць гаварыць, успрымаць мову, будаваць граматычна правільныя канструкцыі.

МОВА І МАЎЛЕННЕ

Навуковае размежаванне паняццяў “мова”, “маўленне”, “маўленчая дзейнасць” упершыню найбольш дакладна і паслядоўна правёў швейцарскі лінгвіст Фердынанд дэ Сасюр. Ён лічыў мову і маўленне двума бакамі больш агульнай катэгорыі – маўленчай дзейнасці, якая адначасова з’яўляецца фактам фізічным, фізіялагічным і псіхічным, а таксама належыць да сферы індывідуальнага і сацыяльнага. Згодна з дэ Сасюрам, вывучэнне маўленчай дзейнасці распадаецца на дзве часткі: адна з іх, асноўная, сваім прадметам мае мову, сацыяльную па сваёй сутнасці і незалежную ад індывіда; другая частка, другасная, мае прадметам індывідуальны бок маўленчай дзейнасці – маўленне.

Мова – сукупнасць матэрыяльных адзінак і правіл іх ужывання і функцыянавання. Адзінкі мовы не звязаны з канкрэтным зместам выказвання, абстрагаваны ад канкрэтнай сітуацыі і ў той жа час прыдатныя для любой сітуацыі незалежна ад мэт камунікацыі. Мова – агульнанародны здабытак, значэнні яе структурных элементаў агульнанародныя, яны ўзніклі гістарычна і былі развітыя калектывам носьбітаў пэўнай мовы. Гэты агульнанародны інвентар моўных адзінак складае лексічны, фанетычны і граматычны лад мовы, якім чалавек авалодвае ў калектыве і які з’яўляецца базай камунікацыі.

Маўленне – гэта функцыянаванне мовы, выкарыстанне яе адзінак у працэсе зносінаў; гэта форма існавання і рэалізацыі мовы. Людзі выкарыстоўваюць моўныя сродкі індывідуальна, па-рознаму ў залежнасці ад абставін і мэты выказвання. У працэсе маўлення з моўных сродкаў выбіраюцца неабходныя словы і паслядоўнасць іх размяшчэння, устойлівыя звароты, мадэлі словазлучэнняў і сказаў. Выказванне афармляецца і афарбоўваецца суб’ектыўнай ацэнкай. У маўленні агульнаўжывальныя словы могуць набываць значэнні, не ўласцівыя ім у агульнанародным ужыванні.

Мова і маўленне, як адзначае Фердынанд дэ Сасюр, цесна ўзаемазвязаныя і ўзаемаабумоўленыя: “Мова неабходная, каб маўленне было зразумелае. Маўленне, у сваю чаргу, неабходна для таго, каб склалася мова. Гістарычна факт маўлення заўсёды папярэднічае мове”.

Адрозненні паміж мовай і маўленнем на фізіялагічным узроўні абумоўлены ўстройствам і функцыянаваннем галаўнога мозгу, сваёй унутранай (зместавай, ідэальнай) формай адзінкі мовы звязаны з левым паўшар’ем, тады як адзінкі маўлення – з правым. Мова забяспечвае паняццйна-сэнсавы, а маўленне вобразна-сэнсавы бок адных і тых жа фармальных элементаў. Структурнае і функцыянальнае адзінства мова – маўленне абумоўлены такім жа адзінствам двух паўшар’яў галаўнога мозгу, якія працуюць у норме толькі ў непарыўным кантакце.

Мова і маўленне, такім чынам, складаюць еднасць, у якой вылучаюць два асноўныя аспекты, што суадносяцца паміж сабой у цэлым як сутнасць і з’ява: мова служыць унутранай глыбіннай сутнасцю, а маўленне – знешняй з’явай, праз якую гэтая сутнасць праяўляецца.

Лінгвісты вылучаюць шэраг параметраў, з дапамогай якіх мова і маўленне даволі выразна адрозніваюцца паміж сабой. Так, маўленне ўяўляе сабой індывідуальную з’яву, а мова – сацыяльную. Аднак трэба ўлічваць той факт, што гэты падзел дастаткова ўмоўны, што бяруцца пад увагу аспекты, якія пераважаюць. Маўленне, як і мова, па сваёй унутранай прыродзе сацыяльнае, таму што з’яўляецца рэалізацыяй мовы як сацыяльнай з’явы, але праз маўленне канкрэтнага індывідуума. Калі ж разглядаць маўленне, як чыста індывідуальную з’яву, то пры зносінах мы не разумелі б адно аднаго. Разуменне сэнсу прыватных маўленчых актаў забяспечваецца перш за ўсё дзякуючы наяўнасці ў іх істотных і ўніверсальных асаблівасцяў: агульных адзінак (фанем, марфем, слоў, устойлівых выказаў), што выкарыстоўваюцца ўсімі членамі моўнага калектыву, і агульных правіл выкарыстання і спалучэння гэтых адзінак. Агульныя адзінкі і правілы адносяцца да сферы мовы, якая праз іх аб’ядноўвае неабмежаваную колькасць, сукупнасць індывідуальных маўленняў у еднасць і складае тым самым сістэмна-структурную аснову маўлення, што садзейнічае функцыянаванню маўлення ў якасці камунікацыйных актаў.

Паняцці “мова” і “маўленне” хоць і ўзаемазвязаныя і ўзаемаабумоўленыя, аднак не тоесныя і не раўназначныя. Мова не залежыць ад умоў і абставін зносінаў, маўленне ж сітуацыйна абумоўленае. Мова – агульнанародны здабытак, маўленне – індывідуальна-калектыўная рэалізацыя моўных сродкаў. Мова – унармаваная, у маўленні ж нормы могуць парушацца, хоць і яно павінна быць правільным. У працэсе маўлення могуць узнікаць адхіленні ад моўнай нормы ў значэннях і формах слоў, у націску, у сінтаксічных канструкцыях, што прыводзіць да ўзнікнення варыянтнасці моўных адзінак.

Адзінкі маўлення пры пэўных умовах, калі яны адпавядаюць патрэбам камунікацыі і пачынаюць ужывацца незалежна ад кантэксту, могуць станавіцца фактам мовы. Так узнікаюць усе віды пераносу значэнняў, афарызмы, перыфразы. Пераход з’яў маўлення ў мову паступова прыводзіць да змен у моўнай сістэме, якія адбываюцца на працягу доўгага часу.

У маўленчай дзейнасці, двума бакамі якой з’яўляюцца мова і маўленне, матэрыялізуюцца і рэалізуюцца элементы сістэмна-структурнага ўтварэння мова – маўленне.

Падчас маўленчай дзейнасці ствараецца тэкст – вуснае ці пісьмовае ўтварэнне (твор) любой працягласці – ад аднаслоўнай рэплікі да цэлага апавядання, рамана, лекцыі, выступлення. Пры ўнутраным маўленні ствараецца ўнутраны тэкст, г.зн. маўленчы твор, які склаўся ў думках, але не рэалізаваўся ў вусным ці пісьмовым маўленні. Вядомы рускі лінгвіст Л. Шчэрба разглядаў маўленчую дзейнасць як псіхафізіялагічны працэс і вылучаў наступныя віды: гаварэнне, разуменне, чытанне, пісьмо.

Найважнейшай прыкметай маўленчай дзейнасці лічыцца яе індывідуальны характар, які вызначаецца камунікацыйнымі мэтамі таго, хто піша ці гаворыць. Маўленчая дзейнасць як псіхафізіялагічны працэс характарызуецца пэўнымі ўласцівасцямі: тэмбрам, сілай, артыкуляцыйнай дакладнасцю, працягласцю, тэмпам, эмацыянальнай афарбоўкай ці нейтральнасцю і г.д.

Такім чынам, мова і маўленне ўтвараюць адзіны структурны феномен чалавечай мовы ўвогуле і кожнай канкрэтнай мовы паасобку. Маўленчая дзейнасць уяўляе сабой кожны раз новае псіхафізіялагічнае, матэрыяльнае ўвасабленне гэтага структурнага феномена. У маўленчых творах матэрыяльныя структурныя элементы і адносіны паміж імі выкарыстоўваюцца, як правіла, у розных камбінацыях. Некаторыя з іх скарыстоўваюцца часта, практычна на кожным кроку, паўтараюцца ў тысячах і мільёнах выказванняў, іншыя скарыстоўваюцца радзей, а некаторыя і зусім рэдка. Даследуючы матэрыял маўленчай дзейнасці (тэксты), навукоўцы спасцігаюць сістэму мовы, тое, што стаіць за гэтым матэрыялам.

ПАНЯЦЦЕ СІСТЭМЫ І СТРУКТУРЫ МОВЫ

У лінгвістычных працах паняцці “сістэма” і “структура” нярэдка выкарыстоўваюцца адно замест другога, з адным і тым жа або вельмі блізкім значэннем, ці лагічным зместам; інакш кажучы, выступаюць як сінанімічныя. Сапраўды, гэтыя тэрміны часцяком узаемазамяняльныя, хаця супадаюць не ва ўсіх сваіх значэннях.

Калі гавораць пра сістэмнасць мовы, маюць на ўвазе перш за ўсё тое, што ўсе яе адзінкі і катэгорыі адрозніваюцца, залежаць адна ад адной, бо, калі б адзінкі і катэгорыі мовы не адрозніваліся, яны не маглі б размяжоўваць элементы рэчаіснасці і не маглі б служыць мэтам зносінаў. Аднак адрозніваючыся, адзінкі і катэгорыі ўтвараюць у сукупнасці адзінае цэлае, таму што суадносяцца паміж сабой.

Пад суадноснасцю адзінак і катэгорый мовы разумеюць тое, што яны, адрозніваючыся аднымі прыкметамі, аказваюцца падобнымі ці тоеснымі па іншых прыкметах. Так, напрыклад, галосныя адрозніваюцца

паміж сабой па радзе, пад'ёме, вышыні, тэмбры, але ў той жа час яны падобныя, бо ўсе яны тонавыя ў процілегласць зычным. Усе дзеяслоўныя формы часу розняцца граматычным значэннем і фармальнымі паказчыкамі, што выражаюць гэтае значэнне. У той жа час усе формы часу падобныя, таму што проціпастаўлены іншым дзеяслоўным катэгорыям, таму што выражаюць менавіта значэнне часу, а не ладу, трывання, спражэння і г.д. Дзейнік і выказнік адрозніваюцца, таму што выражаюць розныя сінтаксічныя значэнні рознымі фармальнымі паказчыкамі, аднак яны падобныя, таму што ў процілегласць даданым членам сказа выражаюць камунікацыйную функцыю сказа.

Такім чынам, сістэмны характар мовы выяўляецца ў тым, што адзін моўны элемент вылучаецца і ўсведамляецца толькі пры наяўнасці супрацьпастаўленага яму іншага элемента. Такія супрацьпастаўленні назіраюцца на ўсіх узроўнях мовы – фанетычным, лексічным, граматычным.

Элементы сістэмы знаходзяцца ва ўзаемаабумоўленай сувязі, гэта значыць, што выпадзенне або змена аднаго з іх, як правіла, прыводзіць або да поўных змен у сістэме, або адбываецца на асобных яе элементах.

Сістэма мовы – гэта сукупнасць моўных элементаў, ці адзінак, аб'яднаных сувязямі і адносінамі ў адзінае цэлае. Кожнай сістэме ўласціва свая структура. Пад *структурай мовы* разумеюць сукупнасць сувязей і адносінаў, якія аб'ядноўваюць моўныя элементы ў адно цэлае. Структура – гэта спосаб арганізацыі сістэмы, гэта толькі адна з прыкмет сістэмы мовы. Калі мы выкарыстоўваем паняцці сітэма мовы і структура мовы як раўнапраўныя, як сінанімічныя, то гэтым падкрэсліваем, што мова мае ўстаноўлены, унутраны парадак, пэўную стройную арганізацыю сваіх частак у адзінае цэлае. Аднак мы гаворым, напрыклад, *структура слова* і *сістэма скланення*, а не наадварот. Значыць, сістэмнасць і структурнасць характарызуюць мову і яе адзінкі як адзінае цэлае, але з розных бакоў. У такім выпадку мова выступае як адзінства структуры і сістэмы, якія прадвызначаюць адна адну і ўзаемаўплываюць. І развіццё мовы, і выкарыстанне яе для зносінаў патрабуюць пастаяннага ўзаемадзеяння структуры і сістэмы, а таксама пастаяннага іх самарэгулявання.

Структурныя элементы мовы – гэта яе адзінкі. Адзінкамі мовы называюць пастаянныя элементы, якія адрозніваюцца прызначэннем, будовай і месцам у сістэме мовы. Па сваім прызначэнні (функцыях) адзінкі мовы падзелены на намінацыйныя, камунікацыйныя і будаўнічыя. Асноўнай намінацыйнай адзінкай з'яўляецца слова, якое называе прадметы і з'явы рэчаіснасці, а таксама выражае паняцці. Камунікацыйныя адзінкі выконваюць функцыю фарміравання, выражэння і паведамлення думкі. Асноўнай камунікацыйнай адзінкай з'яўляецца сказ, праз яго якраз і

рэалізуецца асноўная функцыя мовы – камунікацыйная. Будаўнічыя адзінкі служаць сродкам пабудовы і афармлення намінацыйных і камунікацыйных адзінак. Будаўнічымі з’яўляюцца фанемы і марфемы, формы слоў і формы словазлучэнняў. Аднак трэба ўлічваць, што і слова, і сказ таксама могуць выступаць у функцыі будаўнічых адзінак. Так, слова з’яўляецца будаўнічым матэрыялам для словазлучэнняў і сказаў, а сказы – для больш буйных сінтаксічных адзінак.

Адзінкі мовы размяркоўваюцца па катэгорыях і ярусах мовы. Катэгорыя мовы (граматычная катэгорыя) – гэта група аднародных адзінак мовы, аб’яднаных на аснове агульнай катэгарыяльнай прыкметы (*катэгорыя роду, катэгорыя трывання і інш.*).

Сукупнасць адна тыпных адзінак і катэгорый утвараюць ярус, ці ўзровень, мовы. Асноўнымі ўзроўнямі мовы з’яўляюцца: *фанетычны*, на якім вывучаюцца гукі мовы (фанемы), іх акустычныя, артыкуляцыйныя і функцыянальныя асаблівасці, іх камбінаторныя ўласцівасці і інш.; *лексічны*, на якім вывучаецца лексічны склад мовы: значэнне слова, яго паходжанне, сфера ўжывання, адносіны слоў да рэчаіснасці і інш.; *марфалагічны*, на якім вывучаюцца марфемы, часціны мовы, іх граматычныя значэнні, формы, катэгорыі, спосабы выражэння граматычных значэнняў, утварэнне граматычных форм і інш.; *сінтаксічны*, на якім вывучаюцца тыпы словазлучэнняў і сказаў, іх структурныя мадэлі і граматычнае значэнне.

Такім чынам, кожны ўзровень мае свой набор адзінак. Адзінкі аднаго ўзроўню спалучаюцца паміж сабой, а розных узроўняў – звязваюцца іерархічнай сувяззю. Акрамя асноўных ярусаў вылучаюць прамежкавыя, якія ўзнікаюць на стыку асноўных узроўняў. Да прамежкавых адносяць: марфаналагічны, словаўтваральны, фразеалагічны.

Адзінкі ўнутры катэгорый і катэгорыі ўнутры яруса звязаны паміж сабой на аснове тыповых адносінаў. Асноўнымі тыпамі адносінаў з’яўляюцца: парадыгматычныя, сінтагматычныя, іерархічныя.

Парадыгматычныя адносіны аб’ядноўваюць моўныя адзінкі ў групы, разрады, катэгорыі на аснове падабенства паводле формы, функцыі, значэння. Гэта адносіны паміж моўнымі адзінкамі, якія складаюць парадыгматычны рад, напрыклад, парадыгму скланення, парадыгму спражэння, сінанімічны рад. Гэта адносіны выбару. Пры выкарыстанні мовы парадыгматычныя адносіны дазваляюць выбраць патрэбную адзінку, неабходны элемент парадыгмы, а таксама ўтвараюць формы па аналогіі.

Сінтагматычныя адносіны – гэта адносіны паміж адзінкамі аднаго моўнага ўзроўню ў маўленчай плыні, інакш – у лінейна-часавай паслядоўнасці. Сінтагма – гэта спалучэнне. На аснове сінтагматычных адносінаў спалучаюцца гукі ў марфемы, марфемы – у словы, словы – у

словазлучэнні і сказы і г.д. Сінтагматычныя адносіны яшчэ называюць адносінамі па гарызанталі, таму што адна адзінка паслядоўна далучаецца да наступнай. А парадыматычныя – адносінамі па вертыкалі, калі ў маўленні з некалькіх аднародных адзінак мы выбіраем адну, якая падыходзіць па сэнсе ці па граматычнай форме.

Іерархічныя адносіны – гэта адносіны паміж структурна больш простымі моўнымі адзінкамі і больш складанай. Гэта адносіны паміж неаднароднымі элементамі, іх падпарадкаванне адно аднаму як агульнага і прыватнага, як вышэйшага і ніжэйшага, як родавага і відавага. Іерархічныя адносіны назіраюцца паміж адзінкамі розных ярусаў мовы.

Іерархічныя і парадыматычныя адносіны супрацьстаяць сінтагматычным, паколькі толькі апошнія з’яўляюцца лінейнымі.

Мова ўвесь час функцыянуе, развіваецца і гэтым адрозніваецца ад штучных знакавых сістэм. Невербальныя (нямоўныя) семіятычныя (знакавыя) сістэмы таксама функцыянуюць, аднак у працэсе функцыянавання яны не атрымліваюць самаразвіцця, таму неабходным з’яўляецца тэарэтычнае размежаванне паняццяў функцыянавання і развіцця, паколькі сістэма мовы ў плане функцыянавання і ў плане развіцця супадае толькі часткова.

У плане *функцыянавання* адзінкі і катэгорыі мовы суіснуюць, узаемадзеінуюць, суадносяцца адна з адной, а ў плане *развіцця* яны ідуць адна за другой у часе, змяняюць адна адну. Любая моўная адзінка ці катэгорыя ў любы момант свайго існавання функцыянуе і развіваецца, гэта значыць аказваецца ўключанай у два тыпы сувязяў – функцыянальныя і генетычныя.

Даследаванне функцыянавання мовы ў першую чаргу накіравана на разуменне таго, як працуе складаны моўны механізм, як узаемадзеінуюць падчас маўлення яго часткі. Так, напрыклад, навошта і ў якіх маўленчых умовах выкарыстоўваецца назоўны і давальны склоны, цяперашні ці прашлы час, па якіх схемах, з якіх лексем будуюцца словазлучэнні, з якіх марфем, па якіх законах ствараюцца новыя словы і г.д.

Вывучэнне функцыянавання мовы накіравана на выяўленне заканамернасцей функцыянавання, якія аб’ектыўна закладзены ў сістэме мовы і праяўляюць сябе пры пабудове маўлення з адзінак мовы і яе граматычных катэгорый. Задача даследавання развіцця мовы іншая: разуменне таго, у якіх умовах, у якім накірунку ідзе змена аднаго якаснага стану мовы іншымі, адных адзінак і катэгорый іншымі, адных правіл функцыянавання іншымі. Напрыклад, якімі былі, якімі сталі формы і значэнні назоўнага і давальнага склонаў, формы і значэнні цяперашняга і прошлага часу і г.д. Вывучэнне развіцця мовы накіравана на вызначэнне

заканамернасцей развіцця, якія закладзены ў моўнай сістэме і праяўляюцца пры змене адных адзінак і катэгорый іншымі.

Функцыянаванне і развіццё прадвызначаюць адно аднаго: развіццё моўных адзінак і катэгорый змяняе і іх функцыянаванне, а ў працэсе функцыянавання ўзнікаюць змены моўных адзінак і катэгорый. Нельга цалкам зразумець функцыянаванне мовы без вывучэння яе развіцця і наадварот. Аднак на сучасным этапе развіцця навукі пра мову пакуль што няма дакладных метадаў, якія б дазволілі вывучаць адначасова і функцыянаванне, і развіццё, таму лінгвістыка вымушана ў пэўных межах размяжоўваць вывучэнне гэтых з'яў. На сённяшні дзень функцыянаванне даследавана больш поўна і глыбока, чым развіццё. Гэта тлумачыцца не толькі недасканаласцю метадаў вывучэння моўнага мінулага, але і тым, што гісторыя многіх соцень моў проста незафіксавана па прычыне адсутнасці ў гэтых мовах пісьменнасці.

МОВА ЯК ЗНАКАВАЯ СІСТЭМА

З разнастайнымі знакамі кожны з нас сустракаецца ва ўсіх тых шматлікіх выпадках, калі замест аднаго прадмета, з'явы, дзеяння выкарыстоўваюць іншы матэрыяльны факт, які замяняе тую ці іншую рэалію, а таксама сукупнасць рэалій. Рэчаіснасць успрымаецца чалавекам не толькі непасрэдна, але ў значнай меры апасродкавана, з дапамогай розных знакаў, а ў адносінах паміж людзьмі знакі адыгрываюць першасную дамінуючую ролю. Разнастайныя знакі ўвайшлі ў жыццё людзей настолькі глыбока, што на сённяшні дзень немажліва яго ўявіць без гэтых знакаў.

Знак дазваляе чалавеку выходзіць за межы пачуццёвага ўспрыняцця з'яў і служыць матэрыяльнай апорай мыслення, садзейнічае яго далейшаму развіццю, з дапамогай знакаў пераадольваецца прастора і час, разнастайныя знакі дапамагаюць не толькі арыентавацца ў жыцці, але таксама ўспрымаць і вывучаць жыццё, назапашваць звесткі пра яго, перадаваць інфармацыю ад адных людзей да іншых у межах аднаго часу і ад адных пакаленняў да іншых у межах часу гістарычнага.

Такім чынам, *знак* – гэта матэрыяльны факт, што абагульнена называе рэаліі і выкарыстоўваецца людзьмі для ўсвядомленай апрацоўкі, назапашвання і перадачы інфармацыі. Знак з'яўляецца такой матэрыяльна-ідэальнай сутнасцю, пры дапамозе якой пазнаецца нешта новае, што ляжыць за межамі яго знешняй формы. Кожны знак мае два бакі (два планы, дзве ўласцівасці). Па-першае, *матэрыяльны бок* (план выражэння, экспанента, форма), гэта значыць, што знак павінен успрымацца органамі

пачуццяў (зрокава ці на слых). Па-другое, *ідэальны бок* (план зместу) – гэта тое, што знак абазначае (яго змест, сутнасць, значэнне). Сувязь паміж планам выражэння і планам зместу ўмоўная – устанаўліваецца па дамоўленасці.

Паміж знакам і прадметам, які ім абазначаецца, як правіла, няма ўнутранай, ці прыроднай, сувязі, таму адным і тым жа знакам у розных знакавых сістэмах можна перадаць розную інфармацыю. Адзін і той жа матэрыяльны факт, што ўжываецца ў якасці знака, можа выклікаць у людзей розную рэакцыю ў залежнасці ад часу, месца, мэты яго выкарыстання: званок на заняткі і з заняткаў гучыць аднолькава, аднак выклікае розныя эмоцыі і пачуцці; рукапацісканне пры сустрэчы і развітанні – форма аднолькавая, а змест розны. Адна і тая ж лічба (на цыферблаце, спідометры, цэнніку, грашовых адзінках, у залікоўцы) у розных сітуацыях нясе розную інфармацыю, паколькі ўваходзіць у розныя сістэмы. З другога боку, адна і тая ж інфармацыя можа перадавацца рознымі знакамі, а значыць, і ўздзейнічаць на розныя органы пачуццяў (інфармацыя на табло і агучаная па радыё).

Разнастайную і шматаспектную дыферэнцыяцыю знешняй рэчаіснасці чалавек ажыццяўляе з дапамогай розных знакаў. Багацце, глыбіня і поліфункцыянальнасць мыслення чалавека знаходзіцца ў прамой сувязі з разнастайнасцю і колькасцю знакаў, што скарыстоўваюцца ў соцыуме на пэўным этапе яго развіцця. Чым больш знакаў і іх відаў ужывае грамадства, тым на больш высокай ступені сацыяльнага развіцця яно знаходзіцца і тым больш высокі ўзровень чалавечага мыслення.

Узрастанне, па меры развіцця грамадства, колькасці і складанасці знакаў прывяло да ўзнікнення новай навуковай дысцыпліны – *семіётыкі*, якая аналізуе сутнасць і прыроду знакаў, уласцівасці знакаў і знакавых сістэм, даследуе розныя віды знакаў і класіфікуе іх, разглядае адносіны паміж знакамі, працуе над стварэннем агульнай тэорыі знакаў, вывучае знакавую прыроду натуральных і штучных моў, элементы і рысы знаканасці ў такіх сферах чалавечай дзейнасці, як мастацтва, літаратура, рэлігія, культура і інш.

Асновы семіётыкі распрацаваў амерыканскі філосаф Чарльз Пірс, які вызначыў аб'ект вывучэння новай дысцыпліны, даследаваў сутнасць, уласцівасці і адносіны знакаў, даў класіфікацыю знакаў на аснове іх падабенства з рэаліямі, якія яны абазначаюць. Сярод мовазнаўцаў найбольшы ўклад у развіццё семіётыкі ўнёс Фердынанд дэ Сасюр, які вызначыў мову як сістэму знакаў і выявіў некаторыя ўласцівасці лінгвістычнага знака: наўмыснасць, двухбаковасць, канвенцыйнасць, абумоўленасць сістэмай.

Незалежна ад таго, ці маецца на ўвазе сфера спецыяльных, вузкапрафесійных зносінаў, ці гаворка ідзе пра перадачу інфармацыі агульнадаступнай, разлічанай на самага шырокага спажыўца, знак мае мэтанакіраваную прыроду, ён спецыяльна выкарыстоўваецца для перадачы пэўнага зместу. Таму *наўмыснасць* – першая з асноўных уласцівасцей знака, а адсюль вынікае адразу наступная, не менш важная, уласцівасць – *двухбаковасць*. Як ужо адзначалася, два бакі знака называюцца планам выражэння і планам зместу. А ці павінен знак быць падобным да таго, што ён абазначае? Ці хоць нагадваць? Не, не абавязкова. Хутчэй наадварот: знакі, падобныя да таго, што яны абазначаюць (іх называюць *іканічнымі*), – даволі рэдкі выпадак. Рознага плану шыльды: бот над майстэрняй па рамонце абутку, крэндзель над булачнай крамай, нажніцы над цырульняй, перад пешаходным пераходам – трохвугольнік з выявай чалавека, што крочыць (дарэчы, многія знакі дарожнага руху – іканічныя). Гукапераймальныя словы (булькаць, скрыпецць, чаўкаць і пад.) таксама можна лічыць іканічнымі знакамі. Аднак у цэлым гэта, хутчэй, выключэнне, а натуральным для знака якраз з’яўляецца адваротнае: умоўная сувязь паміж планам зместу і планам выражэння. Такім чынам, атрымліваецца, што ў аснове назвы ляжыць дамоўленасць, пагадненне, *канвенцыя* – калектыў носьбітаў мовы як бы вырашыў надаць пэўнай гукавой форме пэўны змест; так і з’явіўся знак. *Канвенцыйнасць* – трэцяя асноўная ўласцівасць знака.

Аднак знак ніколі не існуе ізалявана, сам па сабе. Ён абавязкова ўваходзіць у сістэму, дзейнічае на фоне сваіх “суседзяў”. Таму падпісаць канвенцыю, дамовіцца пра змест знака на практыцы азначае падзяліць сферы ўплыву знакаў: гэты знак абазначае адно, а гэты – іншае. *Абумоўленасць сістэмай* – наступная ўласцівасць знака. Канвенцыйнасць знака рэалізуецца ў яго абумоўленасці сістэмай: кожны знак – член сваёй сістэмы.

У навуках семіятычнага цыкла мова вызначаецца як механізм знакавай камунікацыі, які служыць мэтам захавання і перадачы інфармацыі, гэта адна са знакавых сістэм, якая выкарыстоўваецца ў грамадстве як сродак камунікацыі. У аснове любой мовы ляжыць паняцце знака – значымага элемента данай мовы, які валодае дваадзінай сутнасцю. Як і любы іншы знак, моўны мае фармальны і ідэальны бакі.

Форма моўнага знака можа быць акустычнай ці графічнай. Змест моўнага знака – гэта заключаная ў ім інфармацыя. Моўны знак існуе ў адзінстве формы і зместу. Гэтая сувязь гістарычна замацаваная і з’яўляецца абавязковай для ўсіх носьбітаў мовы і не можа быць зменена адвольна. Аднак, нягледзячы на тое, што гэтая сувязь гістарычна замацаваная, у цэлым яна ўмоўная і ўзнікла па дамоўленасці, што будзе

абазначаць той ці іншы комплекс гукаў і марфем. Пра тое, што два бакі моўнага знака хоць і ўзаемазвязаныя, аднак з'яўляюцца адносна аўтаномнымі, сведчыць наяўнасць такіх з'яў, як полісемія, аманімія (адна форма мае розныя значэнні), сінанімія (адно значэнне, але розныя формы).

Цэнтральнай адзінкай семіятычнай сістэмы мовы служыць слова. Такое цэнтральнае месца слова ў мове вызначаецца тым, што слова ўключае ў сябе ў выглядзе сваіх складнікаў (састаўных элементаў) нязначымыя адзінкі – фанемы. У сваю чаргу слова ў якасці састаўнога элемента ўваходзіць у словазлучэнне і сказ.

У складаных знакавых сістэмах, якія будуюцца з якасна розных адзінак, вылучаюць ярусы, што ўтвараюцца з аднародных элементаў. Паміж ярусамі існуюць іерархічныя адносіны, гэта значыць, ярусы, якія складаюцца з простых адзінак, падпарадкоўваюцца ярусу з больш складанымі адзінкамі. Апошнія ярусы ўключаюць у сябе адзінкі ніжэйшага яруса ў якасці сваіх элементаў.

Слова валодае ўсімі асноўнымі ўласцівасцямі знака (двухбаковая адзінка), таму прызнаецца сапраўдным моўным знакам і разам з іншымі словамі ўтварае знакавы ярус мовы. У адрозненне ад слова фанеме не ўласцівыя якасці знака і традыцыйна гук не лічыцца знакам, паколькі з'яўляецца аднабаковай адзінкай (не мае зместу). Фанемны ярус служыць будаўнічым матэрыялам для знакаў-слоў, а сам не нясе інфармацыйнай нагрукі, таму ўзровень фанем вызначаюць як субзнакавы (падзнакавы) ярус. Фанемы яшчэ называюць *“фігурамі плану выражэння”*. Фігуры ў адрозненне ад знакаў не маюць значэння і няздольныя перадаваць інфармацыю, таму выкарыстоўваюцца для будовы знакаў-слоў.

Сказы, якія знаходзяцца ў іерархічнай знакавай сістэме мовы вышэй за словы, знакамі не з'яўляюцца, бо не маюць некаторых яго важных якасцяў. Сказы складаюцца не з фанем-фігур, а са слоў-знакаў, не ўзнаўляюцца, а будуюцца кожны раз нанова. Сказ уяўляе сабой камбінацыю знакаў, таму ярус сказаў характарызуецца як суперзнакавы (надзнакавы). Такім чынам, асноўнымі ярусамі знакавай сістэмы мовы з'яўляюцца: субзнакавы (складаецца з фігур-фанем), знакавы (складаецца са слоў), суперзнакавы (складаецца са сказаў).

Аднак у мове, акрамя асноўных, вылучаюць прамежкавыя ярусы, ці ўзроўні, якія будуюцца з больш простых, чым сказ, адзінак – марфем, словазлучэнняў – і больш складаных за яго адзінак – абзацаў, тэкстаў, падмоў.

У агульным выглядзе іерархічная структура мовы можа быць прадстаўлена наступнай паслядоўнасцю моўных адзінак: фанема – марфема – слова – словазлучэнне – сказ – абзац (дыкурс) – тэкст.

Шмат'яруснасць моўнай структуры забяспечвае значную эканомію моўных сродкаў пры выяўленні самага разнастайнага зместу. Так, з невялікай (абмежаванай) колькасці фанем пры іх камбінацыі мова стварае тысячы марфем. Марфемы, якія спалучаюцца рознымі спосабамі, складаюць ужо сотні тысяч слоў. А словы ўтвараюць мільёны і мільярды сказаў.

Мова – універсальная знакавая сістэма, таму што абслугоўвае людзей ва ўсіх сферах іх жыцця і дзейнасці, тады як невербальныя (нямоўныя) сістэмы – спецыяльныя, з вузкімі задачамі, прымяняюцца абмежавана, абслугоўваюць толькі некаторыя віды дзейнасці чалавека ў пэўных сферах, сітуацыях і заўсёды адназначныя. Усе штучныя знакавыя сістэмы, у адрозненне ад натуральнай моўнай сістэмы, ужываюцца чалавекам у інфармацыйных мэтах, з'яўляюцца вытворнымі, другаснымі, паколькі яны ўзніклі на аснове мовы і перадаюць у розных матэрыяльных формах інфармацыю, якая перш за ўсё апрацоўваецца чалавекам з дапамогай мовы.

Адной з найважнейшых рыс мовы служыць яе пастаяннае самаразвіццё, што забяспечвае ёй ролю самага магутнага і гнуткага сродку мыслення. Пры гэтым развіццё мовы адбываецца стыхійна, пад уплывам унутраных прычын. У адрозненне ад мовы, іншыя знакавыя сістэмы не могуць развівацца самастойна. Яны, як правіла, статычныя, а ўсе змены ў штучных семіятычных сістэмах адбываюцца па волі і жаданні чалавека.

Моўныя знакі, акрамя непасрэднай інфармацыі, могуць выражаць пачуцці чалавека, тады як пераважная большасць іншых знакаў пачуццёва нейтральныя.

Усе штучныя знакавыя сістэмы функцыянуюць пераважна ў адной матэрыяльнай форме. Развітая мова ўжываецца ў дзвюх дамінуючых формах: вуснай і пісьмовай, якія адрозніваюцца паміж сабой і па сферы функцыянавання, і па структуры, і па прызначэнні, і па колькасці адзінак. Сістэма мовы з'яўляецца больш складанай і па сваёй будове. Яна значна багацейшая па колькасці функцый, па колькасці разнастайных элементаў, па характары сувязі паміж імі, чым любая іншая знакавая сістэма. Натуральная мова ўяўляе сабой сістэму сістэм. Практычна любая інфармацыя, перададзеная з дапамогай невербальных знакаў, можа быць выражана моўнымі знакамі, у той час як адваротнае зрабіць часта немагчыма.

КЛАСІФІКАЦЫЯ МОЎ СВЕТУ

Кожная навука імкнецца стварыць абаснаваныя класіфікацыі (тыпалогіі) вывучаемых фактаў. Калі атрымана доказная класіфікацыя, значыць навуцы ўдалося выявіць істотныя ўласцівасці і прыкметы

вывучаемых з'яў, таму што класіфікацыя абапіраецца на абагульненне, а яно – на вылучэнне агульных для мноства асобных прадметаў і з'яў істотных уласцівасцей ці прыкмет.

Навука пра мову таксама стварае класіфікацыі моўных фактаў, і цалкам моў, і асобных моўных структур. Цяжкасць вызначэння дакладнай колькасці моў заключаецца ў тым, што ў многіх выпадках застаецца незразумелым, што перад намі – самастойная мова ці дыялект нейкай мовы. Акрамя гэтага, ёсць мёртвыя мовы, якія могуць уключацца ці не ўключацца ў агульную колькасць моў планеты.

Веды пра мовы і іх гісторыі нераўнамерныя. Гісторыя некаторых моў і іх тэарэтычных апісанняў прасочваецца на працягу 2–3 тысячагоддзяў, некаторых пачынаецца толькі ў IV–X стст. Пра шэраг моў, што мелі старажытную пісьменнасць, навука атрымала звесткі толькі ў XX ст. Большасць жа моў Афрыкі, Амерыкі, Аўстраліі, Еўропы сталі вядомыя ў XVII–XVIII стст.

Мовы свету розняцца як распаўсюджанасцю і сацыяльнымі функцыямі, так і асаблівасцямі фанетычнага ладу і слоўнікавага складу, марфалагічнай і сінтаксічнай характарыстыкамі. Задача мовазнаўства ў тым, каб сістэматызаваць мовы і ў выніку распрацаваць іх лінгвістычную тыпалогію.

Пытанні класіфікацыі разнастайнасці моў свету, размеркаванне іх па пэўных тыпах сталі актыўна распрацоўвацца на пачатку XIX ст. У далейшым былі выпрацаваны тэарэтычныя асновы і прынцыпы розных класіфікацый моў свету. Найбольш распрацаванымі і прызнанымі з'яўляюцца дзве класіфікацыі: тыпалагічная і генеалагічная. З другой паловы XX ст. актывізаваўся інтарэс навукоўцаў да мажлівасцей іншых класіфікацый моў свету, таму развіццё атрымалі арэальная і функцыянальная класіфікацыі моў.

Генеалагічная класіфікацыя – групуванне моў свету на аснове роднасных сувязей паміж імі. Роднасныя сувязі абумоўлены тым, што мовы адной сям'і або групы ўзніклі шляхам распаду адной першамовы (мовы-асновы, або прамовы), якая існавала як сукупнасць племянных дыялектаў. Аднавіць гэтую мову (або прамоўную дыялектную агульнасць), якая некалі існавала як рэальная, цалкам нельга, можна рэканструяваць толькі яе фанетыку, граматыку і лексіку.

Паводле генеалагічнай класіфікацыі, роднасныя мовы групуюцца ў буйныя аб'яднанні – моўныя сем'і. *Моўнай сям'ёй* называюць сукупнасць роднасных моў незалежна ад іх тэрытарыяльнага размяшчэння.

Ступень роднасці моў можа быць розная. Так, беларуская, руская, украінская, польская, чэшская, сербская і балгарская мовы маюць больш агульных рыс, чым, напрыклад, беларуская і англійская, хоць яны

належаць да адной сям'і. Таму з улікам ступені блізкасці моў моўныя сем'і падзяляюць на групы і падгрупы.

Глыбокае і ўсебаковае вывучэнне моў пачалося з узнікненнем у мовазнаўстве параўнальна-гістарычнага метаду, асноўныя мэты якога: 1) устанаўленне агульнасці паходжання моў, іх прыналежнасць да адной моўнай сям'і, а ўнутры яе – да групы і падгрупы; 2) рэканструкцыя *архетыпаў*, або *праформ*, – моўных форм (лексем і марфем, фанем і элементаў сінтаксісу), адноўленых на аснове заканамерных адпаведнасцей у роднасных мовах; 3) выяўленне заканамернасцей у змяненні слоў, гукаў і граматычных форм у мовах; 4) пабудова генеалагічнай класіфікацыі моў пэўнай сям'і або групы (у выглядзе радаслоўнага дрэва).

Паводле генеалагічнай класіфікацыі вылучаецца каля 200 моўных сем'яў: 22 – у Еўразіі, 20 – у Афрыцы, іншыя – у Амерыцы, Аўстраліі, Новай Гвінеі. Да найбольш пашыраных належаць такія сем'і: індаеўрапейкая, семіта-хаміцкая, іберыйска-каўказская, фіна-ўгорская, самадыйская, цюркская, мангольская, тунгуса-маньчжурская, кітайска-тыбецкая, тайская, аўстранезійская, аўстраазіяцкая. Ахарактарызуем некаторыя з іх.

Індаеўрапейская сям'я (больш як 2 млрд 171 млн носьбітаў) – адна з найбольшых па колькасці носьбітаў. Да яе належыць больш за 150 моў, якія ўтвараюць 12 груп:

індыйскую (звыш за 761 млн), уключае больш за 96 жывых моў (хіндустані, раджастані, бенгалі, пенджабі, орыя, біхары, цыганская і інш.) і мёртвыя мовы (ведыйская, санскрыт, пракрыты, палі);

іранскую (звыш за 80 млн), уключае жывыя мовы (персідская, таджыкская, афганская, белуджская, курдская, тацкая і інш.) і мёртвыя мовы (старажытнаперсідская, авестыйкая, скіфская, мідыйская, сагдыйская і некаторыя іншыя);

славянскую (больш як 290 млн), у яе складзе выдзяляюць тры падгрупы: усходнюю (беларуская, руская, украінская мовы), заходнюю (польская, чэшская, славацкая, лужыцкая, або сэрбска-лужыцкая, кашубская і мёртвая палабская мовы), паўднёвую (балгарская, сэрбская, македонская, харвацкая, славенская і мёртвая стараславянская мовы);

балтыйскую (каля 5 млн), уключае дзве жывыя мовы – літоўскую і латышскую, а таксама мёртвую мову – прускую;

германскую (каля 425 млн), уключае тры падгрупы: паўночнагерманскую (дацкая, шведская, нарвежская, ісландская, і фарэрская мовы), заходнегерманскую (англійская, нямецкая, галандская, фламандская, ідыш, ці новаяўрэйская, мовы), усходнегерманскую (мёртвыя мовы: гоцкая, бургундская, вандалская і інш.);

раманскую (каля 576 млн), умоўна падзяляецца на тры падгрупы: цэнтральную (французская, італьянская, рэтараманская, сардзінская мовы), заходнюю (іспанская, партугальская, каталанская, правансальская мовы), усходнюю (румынская, малдаўская, мёртвая лацінская мовы);

кельцкую (каля 9 млн), распадаецца на тры падгрупы: гайдэльскую (ірландская, шатландская мовы), брыцкую (брэтонская, валійская і мёртвая корнская мовы), гальскую (гальская мова);

хецка-лувійскую, або анаталійскую, уключае мёртвыя хецкую, лувійскую, карыйскую, палайскую, лідзійскую і лікійскую мовы;

тахарскую, якая ўключае мёртвую тахарскую мову.

Семіта-хаміцкая, ці афразійская, сям'я (каля 262 млн носьбітаў) падзяляецца на дзве групы – *семіцкую* (да якой належаць арабская, старажытнаўрэйская, амхарская, харары, мальтыйская і іншыя мовы) і *хаміцкую* (старажытнаегіпецкая, копцкая, туарэгскія, самалі, сідамскія і іншыя мовы).

Іберыйска-каўказская сям'я (каля 40 моў, больш за 7 млн носьбітаў) складаецца з трох груп: *картвельскай* (грузінская, чанская, сванская мовы), *абхаза-адыгейскай* (абхазская, адыгейская, абазінская і іншыя мовы) і *нахска-дагестанскай* (чачэнская, аварская, лезгінская і іншыя мовы).

Фіна-ўгорская сям'я (больш за 24 млн носьбітаў) падзяляецца на дзве групы: *фінскую* (якая складаецца з трох падгруп: *прыбалтыйскай* (фінская, эстонская, карэльская і іншыя мовы), *пермскай* (комі-пярмяцкая, комі-зыранская, удмурцкая мовы) і *волжскай* (мардоўскія, марыйскія мовы)) і *вугорскую* (венгерская, мансійская, хантыйская мовы).

Самадыйскія мовы (35 тыс.): ненецкая, нганасанская, энецкая мовы.

Цюркская сям'я (каля 110 млн носьбітаў) уключае турэцкую, азербайджанскую, туркменскую, башкірскую, кіргізскую, узбекскую, тувінскую, чувашскую і іншыя мовы.

Мангольская сям'я (каля 6,5 млн) уключае мангольскую, бурацкую, калмыцкую мовы.

Кітайска-тыбецкая сям'я ўключае больш як 100, а па іншых звестках – некалькі соцень моў (звыш за 1 млрд 100 млн носьбітаў): кітайскую, дунганскую, тыбецкую, бірманскую і інш.

Тайская сям'я (каля 67 млн носьбітаў) уключае мовы: тайскую, лаоскую, шанскую.

Аўстранезійская, або малайска-палінезійская, сям'я (больш за 237 млн носьбітаў) уключае інданезійскую, малайскую, мадурскую, гавайскую і іншыя мовы.

Аўстраазіяцкая сям'я (больш за 74 млн носьбітаў) складаецца з в'етнамскай, кхмерскай, нікабарскай і іншых моў.

Аўстралійская сям'я (каля 160 млн носьбітаў) уключае мовы карэннага насельніцтва Аўстраліі, значная частка якіх знаходзіцца на мяжы вымірання. Агульная колькасць гэтых моў вызначаецца ў межах ад 200 да 600, што звязана з істотнымі адрозненнямі паміж мовамі і дыялектамі. Найбольш пашыранай аўстралійскай мовай з'яўляецца *аранта*.

Афрыканскія мовы (больш за 337 млн носьбітаў) – сукупнасць моў, пашыраных на поўдзень ад Сахары. Найбольш вывучаныя з іх мовы *банту*. Найважнейшыя з іх суахілі, конга, зулу, руанда, нгала і інш.

Мовы Далёкага Усходу – японская і карэйская мовы, якія не ўваходзяць ні ў адну моўную сям'ю.

Індзейскія мовы (27 млн носьбітаў) – мовы карэннага насельніцтва Амерыкі.

Некаторыя мовы з'яўляюцца генетычна ізаляванымі, г.зн. знаходзяцца па-за моўнымі сем'ямі. Апрача японскай і карэйскай моў, да іх належаць таксама баскская і айнская мовы.

Арэальная класіфікацыя заключаецца ў складанні моўнай карты свету, арэалаў распаўсюджання асобных моў ці груп моў. Гэтая класіфікацыя з'яўляецца састаўной часткай арэальнай лінгвістыкі – раздзела мовазнаўства, які пры дапамозе метадаў лінгвістычнай географіі даследуе распаўсюджанне моўных з'яў у прасторы і часе. Адным з цэнтральных паняццяў арэальнай лінгвістыкі выступае моўны ці дыялектны арэал – межы распаўсюджання асобных моўных з'яў і іх сукупнасцей, а таксама асобных моў ці груп моў. У выніку вывучэння арэалаў выяўляюцца межы распаўсюджання і ўзаемадзеяння не толькі асобных моўных з'яў, але і моў, дыялектаў, моўных саюзаў. Паняцце моўнага саюза ў арэальнай лінгвістыцы цесна звязана з моўнымі кантактамі. *Моўны саюз* – гэта асаблівы тып моўнага аб'яднання, генетычна незвязаных (няроднасных) моў у межах адной географічнай прасторы. Гэтыя мовы характарызуюцца агульнымі структурнымі прыкметамі, атрыманымі ў выніку працяглага і інтэнсіўнага кантактавання. У якасці тыповага прыкладу называюць балканскі моўны саюз, які аб'ядноўвае балгарскую, македонскую, румынскую, малдаўскую, албанскую, сербскую, харвацкую і новагрэчаскую мовы – прадстаўнікоў чатырох розных арганізаванняў індаеўрапейскай сям'і. У выніку кантактавання моў на адной і той жа прасторы балканскі моўны саюз набыў шмат агульных рыс на розных узроўнях: фанетычным, лексічным, граматычным. Падобная блізкасць моў, якія ўваходзяць у моўны саюз, не прадвызначае аднак адзіную для ўсіх іх крыніцу ў мінулым, а з'яўляецца вынікам іх паступовага збліжэння. Такім чынам, роднасць моў і іх збліжэнне ў выніку моўных кантактаў – з'явы розныя.

Пры арэальнай класіфікацыі моў важным з'яўляецца размежаванне сучаснай і гістарычнай лінгвістычнай карты моў свету, гэта значыць

сінхранічнага і дыяхранічнага аспектаў класіфікацыі. Склаўшыся ў адным месцы, мова ў выніку дзеяння шэрагу гістарычных абставін можа атрымаць шырокае распаўсюджанне ў іншым рэгіёне планеты. Так, напрыклад, асноўная маса людзей, што гаворыць на партугальскай мове, пражывае ў Бразіліі, а з 300 млн чалавек, што гавораць па-іспанску, толькі 30 млн жыве ў Іспаніі. Такім чынам, дыяхранічны падыход дапамагае вызначыць станы моў-асноў і іх далейшае развіццё.

Пры арэальнай класіфікацыі моў выкарыстоўваюць паняцці “субстрат”, “адстрат”, і “суперстрат”.

Такая з’ява як “субстрат” узнікае падчас працяглых войнаў, калі мова заваёўнікаў убірае ў сябе элементы мовы заваяванага народа. Значыць наяўнасць элементаў мовы заваяванага народа ў сістэме мовы народа-пераможцы называецца “субстрат”, які прадугледжвае шырокае этнічнае змяшэнне і моўную асіміляцыю заваёўнікамі карэннага насельніцтва праз стадыю двухмоўя. Гістарычнае развіццё адных моў падпадала пад большае ўздзеянне “субстрата”, іншых – пад меншае, што звязана з этнічнымі ўзаемадзеяннямі паміж народамі і іх мовамі.

“Суперстрат” уяўляе з’яву адваротную “субстрату” – наяўнасць элементаў мовы народа-пераможцы ў мове пакоранага народа. З’яву “суперстрат” звычайна разглядаюць як вынік растварэння ў мясцовай мове мовы прышлых этнічных груп, асіміляваных карэнным насельніцтвам.

Да “адстрату” адносяць моўнае змяшэнне, якое назіраецца на сумежжы розных народаў-суседзяў. У адрозненне ад першых двух, “адстрат” азначае нейтральны тып моўнага ўзаемадзеяння, пры якім не адбываецца этнічнай асіміляцыі і паглынання адной мовы другой. З’ява “адстрату” стварае так званую праслойку паміж дзвюма самастойнымі мовамі, таму іншы раз гэтым тэрмінам абазначаюць вынік змешанага білінгвізму (двухмоўя).

ПІСЬМО

Выкарыстанне гукавога маўлення, якое з’яўляецца першаснай і асноўнай формай існавання мовы, як вядома, абмежавана ў прасторы і часе, бо чалавек мог абменьвацца думкамі, перадаваць інфармацыю толькі ў працэсе непасрэдных зносінаў з іншымі моўнікамі. Аднак чалавецтва са старажытных часоў мела патрэбу перадаваць інфармацыю на вялікіх адлегласці, а таксама захоўваць яе для наступных пакаленняў, таму што, па-першае, у досведзе чалавечага грамадства назапашаны дасягненні, карысныя для будучых пакаленняў, а па-другое, каб не было неабходнасці вынаходзіць (адкрываць) аднойчы вынайдзенае. Такім зручным сродкам зносін паміж людзьмі, аддаленымі прасторай і часам, з’явілася пісьмо.

Пісьмо – штучна створаная сістэма графічных знакаў, якая служыць для перадачы вуснага маўлення на адлегласці і замацавання яго ў часе.

Пісьмо ўзнікла не больш як 6 тыс. гадоў таму. Праўда, першыя прымітыўныя спосабы графічнай перадачы інфармацыі, зафіксаваныя ў пячорах паўночнай Іспаніі, адносяцца да значна больш ранняга часу (каля 20 тыс. гадоў да н.э.), але яны не маюць важкіх падстаў, каб адносіць іх да пісьма.

Першым подступам да пісьма было *прадметнае “пісьмо”* – аптычныя знакавыя сістэмы, якія не адлюстроўваюць непасрэдна маўлення, а служаць напамінам або падказкай для асобы, якая прымае паведамленне. Гэта “пісьмо” ўзнікла ў розных плямёнаў у эпоху першабытнаабшчыннага ладу, у апошні перыяд каменнага веку (VIII–III тыс. да н.э.).

Прадметнае “пісьмо” выступала ў наступных разнавіднасцях.

1) *Прыродныя прадметы*, якія выкарыстоўваліся для перадачы інфармацыі. Напрыклад, паляўнічы, каб паказаць дарогу напарніку, пакідаў на сваім шляху знак – клаў у патрэбным кірунку скарыстаную стралу, заломваў на дрэве галінку і інш. Засохлая кветка магла паведаміць пра смерць важака племені, страла – пра запрашэнне на паляванне або аб’яўленне вайны.

Прыкладам такога пісьма, якое захавалася да нашых дзён, можа служыць “хлеб-соль”, якім сустракаюць гасцей, гэтым самым падкрэсліваючы сваю гасціннасць і дружалюбнае стаўленне да іх.

2) *Упарадкаваная сістэма пэўных прадметаў*. Гэта ўмоўнае пісьмо: самі па сабе прадметы нічога не выражаюць, а выкарыстоўваюцца як умоўныя знакі. Прыкладам такога пісьма могуць служыць іракезскае “пісьмо” вампум і інкскае “пісьмо” кіпу.

“Пісьмо” вампум – гэта пояс з прымацаванымі да яго ракавінамі рознага колеру і памераў. Змест “пісьма” залежыць ад колькасці ракавінак, парадку іх размяшчэння і колеру. Напрыклад, белы колер абазначаў здароўе, мір і шчасце, цёмны – гора, вайну і смерць. Гэтым “пісьмом” карысталіся паўночнаамерыканскія індзейцы племені іракезаў.

“Пісьмо” кіпу – палачка з рознакаляровымі шнуркамі і вузлякамі на іх. Змест залежыць ад колькасці і формы вузельчыкаў і іх колеру. Гэта пісьмо выкарыстоўвалі інкі – старажытнае індзейскае племя, якое жыло на тэрыторыі сучаснага Перу.

Нязручнасць усіх гэтых сродкаў прадметнага пісьма ў тым, што з дапамогай іх можна было перадаваць толькі простую інфармацыю і, апроч таго, выкарыстанне кожнага з іх патрабуе папярэдняй дамоўленасці, інакш такія ўмоўныя сігналы будуць незразумелымі.

Уласна пісьмо, звязанае з выкарыстаннем графічных знакаў (рысункаў, іерогліфаў, літар), прайшло ў сваім развіцці некалькі этапаў.

Піктаграфія (ад лац. *pictus* ‘намаляваны’ і *grapho* ‘пішу’), або рысункавае пісьмо, – найбольш старажытны тып пісьма з дапамогай рысункаў, выкарыстоўвалася ў VIII–VI тыс. да н.э. Піктаграфічныя знакі – гэта рысунак чалавека, забітага звера, сцэны палявання – усяго таго, пра што трэба паведаміць.

Піктаграфія не звязана з канкрэтнай мовай, таму рысунак чалавека можа быць “прачытаны”, напрыклад, словамі *чалавек*, *a man*, *der Mensch*, іншыя рысункі – словамі або іх сінонімамі, словазлучэннямі, асобнымі сказами. Апрача таго, піктаграму маглі разумець разнамоўныя супольнасці, якія вялі агульны ці блізкі лад жыцця. Піктаграфічнае пісьмо было пашыранае ў індзейцаў Амерыкі, абарыгенаў Трапічнай Афрыкі, Аўстраліі, Сібіры і іншых рэгіёнаў аж да XX ст.

У наш час піктаграмы выкарыстоўваюцца як дапаможны сродак камунікацыі. Гэта рысункі на шылдах: кравецкай майстэрні – касцюма, цырульні – нажніц, сімвалічныя выявы відаў спорту, некаторыя дарожныя знакі, рэклама, татуіроўка і інш.

Адзін з істотных недахопаў піктаграфіі – з дапамогай рысункаў цяжка перадаць абстрактную, аб’ёмную інфармацыю, а таксама расшыфраваць яе.

Ідэаграфія (грэч. *idea* ‘ідэя’ і *grapho* ‘пішу’) – пісьмо, графічныя знакі якога абазначаюць паняцці. Асноўнай адзінкай ідэаграфіі з’яўляецца ідэаграма, або лагаграма, – пісьмовы знак, які абазначае слова ў любой граматычнай форме ў межах пэўных паняццевых асацыяцый. Напрыклад, знак, які адлюстроўвае нагу, можа абазначаць ‘хадзіць’, ‘стаяць’, ‘прыносіць’ і г.д., але не можа азначаць ‘ступня’, ‘падэшва’, бо для гэтага ёсць іншыя знакі.

Ідэаграфічнае пісьмо ўзнікла на аснове піктаграфічнага з неабходнасці перадачы піктаграмай паняцця (напрыклад, *кахаць*, *ведаць*, *сябраваць* і г.д.). Намаляванае вока стала абазначаць не толькі ‘орган зроку’, але і ‘зрок’, нага – ‘хадзіць’ і г.д. Паступова піктаграфічны знак пачаў замацоўвацца як знак паняцця аб аднатыпных рэаліях.

У адрозненне ад піктаграфічнага пісьма ідэаграфічнае мае адносна сталую сукупнасць знакаў, г.зн. яно ўтварае сістэму, якая з часам ускладняецца і ўдасканальваецца.

Пераўтварэнне рысункаў ва ўмоўныя знакі пісьма прывяло да ўзнікнення ў старажытным Егіпце іерогліфаў. *Іерогліф* – ідэаграфічны знак, які мае некаторае падабенства з адлюстраваным аб’ектам (чалавекам, прадметам і інш.). Вядома каля 5000 егіпецкіх іерогліфаў, аднак у розныя эпохі найбольш актыўна ўжываліся каля 700–800 знакаў.

Егіпецкае іерагліфічнае пісьмо доўгі час служыла толькі рэлігійным мэтам. Іерагліфамі былі распісаны сцены грабніц фараонаў, храмаў, імі пісалі на помніках, статуях, на саркафагах. Надпісы рабіліся з вялікім майстэрствам, манументальна і настолькі трывала, што захаваліся да нашых дзён.

Своеасаблівай разнавіднасцю ідэаграфічнага пісьма з'яўляецца клінапіс. *Клінапіс* – старажытнае пісьмо, знакі якога мелі клінападобную форму накшталт рысак. Клінапіснае пісьмо ўзнікла на аснове піктаграфічнага ў IV тыс. да н.э. у Шумеры і першапачаткова налічвала каля тысячы знакаў. Пазней яно было прыстасавана да вавілонскай, асірыйскай, хецкай і іншых моў. Клінапісныя ідэаграмы ўзніклі з піктаграм шляхам спрашчэння іх форм, што звязана з неабходнасцю палегчыць і паскорыць працэс пісьма.

Прыкладам сучаснага ідэаграфічнага пісьма з'яўляецца кітайскае, якое ўзнікла на пачатку II тыс. да н.э. на аснове піктаграфіі. Сёння кітайскае пісьмо налічвае каля 50 тыс. іерагліфаў, кожны з якіх мае ад адной да 28 рысак. У кітайскай мове выкарыстоўваюць каля 4–7 тыс. іерагліфаў, з дапамогай якіх запісваюцца аднаскладовыя словы ці марфемы.

У наш час ідэаграмы, якія набылі міжнародны характар, часткова выкарыстоўваюцца ў сістэме дарожных знакаў, у матэматыцы (1,2,5,+,% і інш.), у хіміі (H₂O, H₂SO₄), у картаграфіі і г.д.

Паступова на аснове ідэаграфічнага пісьма ўзнікае сілабаграфія.

Сілабаграфія (ад грэч. *syllabe* ‘склад’ і *grapho* ‘пішу’), або *сілабічнае, складовае пісьмо*, – тып пісьма, у якім графічныя знакі абазначаюць паасобныя склады. Фармаванне новага тыпу пісьма абумоўлена недахопамі ідэаграфіі, у першую чаргу – яе складанасцю і цяжкасцю перадачы пры дапамозе ідэаграм слоў з абстрактным значэннем і граматычных форм. У сілабаграфіі менш знакаў, бо складоў у мовах менш, чым слоў.

Самае старажытнае сілабічнае пісьмо – шумерскае, якое пачало фармавацца ў II тыс. да н.э. У шумерскім клінапісным пісьме знакі для складоў развіліся з ідэаграфічных знакаў аднаскладовых слоў, якіх было большасць у мове. Так, ідэаграма слова *страла* (па-шумерску *ti*) стала перадаваць склад [ti].

Далейшае развіццё шумерскае пісьмо атрымала ў народаў, якія запазычылі яго, – вавіланян і асірыйцаў, хетаў і ўрартаў і інш.

Складовым з'яўляецца таксама індыйскае пісьмо дэванагары, эфіопскае пісьмо, японскае пісьмо кана, карэйскае кунмун.

Самым дасканалым і зручным тыпам пісьма з'яўляецца фанаграфія. *Фанаграфія* (ад грэч. *phone* ‘гук’ і *grapho* ‘пішу’), або *літарна-гукавое*

пісьмо, – тып пісьма, асобныя знакі якога (літары) перадаюць пераважна адзін гук (фанему). Перавага гэтага пісьма над іншымі тлумачыцца тым, што яно мае адносна невялікую колькасць графічных знакаў, простых для засваення і выкарыстання. Апрача таго, з дапамогай іх можна лёгка перадаць граматычныя формы слоў. Фанаграфічнае пісьмо мае дзве разнавіднасці: кансанантна-гукавое і кансанантна-вакалічна-гукавое.

Кансанантна-гукавое пісьмо – такое, у якім графічныя знакі абазначалі толькі зычныя гукі. Яно ўзнікла ў Фінікіі (2-я палова II тыс. да н.э.) – старажытнай краіне Блізкага Усходу (зараз тэрыторыя Сірыі і Лівана) і ўключала 22 літары для абазначэння зычных гукаў. Гэта быў першы алфавіт, які меў строгую паслядоўнасць літар і быў пабудаваны на акрафанічным прынцыпе, у адпаведнасці з якім літары называліся па першым гуку слова, якое называе прадмет: [а] – *алеф* ‘вол’, [б] – *бэт* ‘дом’, [д] – *далет* ‘дзверы’ і інш.

Фінікійскае пісьмо было зручнае для выкарыстання і адносна лёгкае для засваення, таму суседзі ахвотна знаёміліся з ім і прыстасоўвалі яго да сваіх моў. Больш за 4/5 усіх сучасных алфавітаў (іх каля 400) абавязаны сваім паходжаннем фінікійскаму.

Кансанантна-вакалічна-гукавое пісьмо – такое, у якім графічныя знакі абазначаюць як зычныя, так і галосныя гукі. Першы крок у стварэнні такога пісьма зрабілі грэкі. Паколькі ў грэчаскай мове пры адрозненні семантыкі слоў галосныя гукі адыгрывалі такую ж важную ролю, як і зычныя, то тэкст на грэчаскай мове без галосных быў бы амаль незразумелы.

ПРАКТЫЧНЫ МАТЭРЫЯЛ

ТЭМАТЫКА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

ТЭМА 1. ПРЫРОДА І СУТНАСЦЬ МОВЫ

1. Мова як грамадская з’ява.
2. Мова і культура.
3. Паняцце пра сацыялінгвістыку і этналінгвістыку.
4. Функцыі мовы.
5. Мова і невербальныя сродкі камунікацыі (міміка, жэсты, азбука Брайля, азбука Морзэ, мовы праграмавання і інш.).
6. Суадносіны мовы і мыслення:
 - нацыянальная спецыфіка мовы і агульначалавечы характар мыслення.
7. Узаемасувязь і адрозненне мовы і маўлення.
8. Паняцце пра псіхалінгвістыку.

ТЭМА 2. СІСТЭМА І СТРУКТУРА МОВЫ

1. Мова як знакавая сістэма:
 - будова моўнага знака (форма і змест);
 - адрозненне мовы ад іншых знакавых сістэм.
2. Паняцце пра лінгвасеміётыку.
3. Паняцце сістэмы і структуры мовы:
 - сістэма мовы і структура мовы;
 - функцыі структурных элементаў мовы (фанем, марфем, слоў, сказаў).
4. Асноўныя раздзелы мовазнаўства.

ТЭМА 3. ПАХОДЖАННЕ МОВЫ І ГІСТАРЫЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ МОЎ

1. Узнікненне мовы і паходжанне канкрэтных моў:
 - міфы і казкі пра паходжанне мовы;
 - тэорыі ўзнікнення мовы (натуралістычная, сацыяльная, вучэнне Ф. Энгельса);
 - біялагічныя перадумовы ўзнікнення і развіцця мовы.
2. Мова як зменлівая катэгорыя:
 - інтэграцыя і дыферэнцыяцыя як асноўныя працэсы гістарычнага развіцця моў;
 - нацыянальныя мовы і іх адрозненне ад моў народнасцей;
 - шлях узнікнення беларускай нацыянальнай мовы ў параўнанні з рускай і ўкраінскай.

3. Літаратурная мова як найвышэйшая ступень гістарычнага развіцця агульнанароднай мовы.
4. Пашырэнне і абмежаванне сацыяльных функцый і сферы ўжывання моў.
5. Штучныя мовы (эсперанта, валапюк і інш.).

ТЭМА 4. АСПЕКТЫ ВЫВУЧЭННЯ ГУКАЎ. БУДОВА МАЎЛЕНЧАГА АПАРАТУ

1. Фанетыка як раздзел мовазнаўства.
2. Паняцце пра гук мовы і аспекты яго вывучэння.
3. Акустычны аспект вывучэння гукаў:
 - фізічныя ўласцівасці гукаў (сіла, вышыня, працягласць);
 - тоны і шумы;
 - тэмбр як адметная афарбоўка гука.
4. Артыкуляцыйны аспект вывучэння гукаў:
 - будова маўленчага апарату;
 - актыўныя і пасіўныя органы маўлення;
5. Паняцце пра артыкуляцыю і яе фазы (экскурсія, вытрымка, рэкурсія).
6. Артыкуляцыйная база мовы.
7. Паняцце пра эксперыментальную фанетыку.

ТЭМА 5. КЛАСІФІКАЦЫІ ГУКАЎ МАЎЛЕННЯ (МОВЫ)

1. Адрозненні паміж галоснымі і зычнымі гукамі (акустычныя, артыкуляцыйныя, функцыянальныя).
2. Вакалізм:
 - класіфікацыя галосных гукаў паводле ступені і месца пад'ёму языка, удзелу губ;
 - дыфтонгі і іх тыпы;
 - трыфтонгі і іх сутнасць;
 - паняцце пра дыфтангоіды і глайды;
 - адметныя галосныя гукі ў мовах свету.
3. Кансанантызм:
 - класіфікацыя зычных гукаў паводле спосабу і месца ўтварэння;
 - размежаванне зычных гукаў паводле ўдзелу голасу і шуму;
 - палаталізацыя (палаталізаваныя і палатальныя зычныя);
 - велярызацыя (велярызаваныя і велярныя зычныя);
 - спецыфічныя зычныя гукі ў розных мовах.

ТЭМА 6. ФАНЕТЫЧНЫ ПАДЗЕЛ МАЎЛЕНЧАЙ ПЛЫНІ

1. Фанетычныя адзінкі вуснага маўлення (фраза, маўленчы такт, фанетычнае слова, паняцце клітыкаў, склад).
2. Склад:
 - тэорыі склада;
 - тыпы складоў;
 - складападзел.
3. Націск:
 - тыпы слоўнага націску і пазаслоўныя тыпы націску;
 - паняцце пра акцэнталогію.
4. Інтанацыя:
 - асноўныя элементы інтанацыі і іх сутнасць;
 - функцыі інтанацыі ў розных мовах свету;
 - паняцце пра інтаналогію.

ТЭМА 7. АСНОЎНЫЯ ФАНЕТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ

1. Камбінаторныя і пазіцыйныя змены гукаў.
2. Характарыстыка камбінаторных змен:
 - акамадацыя;
 - асіміляцыя;
 - сінгарманізм;
 - дысіміляцыя;
 - іншыя фанетычныя працэсы (дыярэза, гаплалогія, эпентэза, сцяжэнне гукаў, метатэза).
3. Характарыстыка пазіцыйных змен:
 - рэдукцыя;
 - апокапа і сінкопа як вынікі поўнай рэдукцыі;
 - аглушэнне звонкіх на канцы слова;
 - пратэза.
4. Асаблівасці гукавых змен у розных мовах.
5. Спонтанныя гукавыя змены.
6. Гістарычныя чаргаванні гукаў.
7. Фанетычныя законы і іх дзеянне ў розных мовах.
8. Паняцце пра арфаэпію.

ТЭМА 8. СЛОВА – ПРАДМЕТ – ПАНЯЦЦЕ. ЗНАЧЭННЕ СЛОВА

1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Найважнейшыя праблемы лексікалогіі.
2. Анамасіялогія:
 - слова і прадмет;
 - асноўная функцыя слова;
 - слова і паняцце;
 - матываванасць слова;
 - паняцце пра катахрэзу.
3. Семасіялогія:
 - слова як адзінка мовы; асноўныя крытэрыі вызначэння межаў слова;
 - семантычная структура слова;
 - лексічнае значэнне слова і канатацыі;
 - слова і словаўжыванне;
 - паняцце пра лексему і алалексы.
4. Лексічная сістэма мовы:
 - тыпы лексічных значэнняў слова;
 - монасемія і полісемія слова.
5. Сістэмныя адносіны паміж лексічнымі адзінкамі:
 - сінанімія; сінанімічны рад; лексічныя дублеты;
 - эўфемізмы;
 - аманімія; паранамазія;
 - антанімія; энантыясемія;
 - гіперанімічна-гіпанімічныя адносіны паміж лексічнымі адзінкамі;
 - прадметна-тэматычныя групоўкі слоў (лексічныя палі);
 - лексічная і сінтаксічная спалучальнасць слоў.

ТЭМА 9. СЛОЎНІКАВЫ СКЛАД МОВЫ

1. Функцыянальная дыферэнцыяцыя лексікі:
 - актыўная і пасіўная лексіка;
 - разрады пасіўнай лексікі.
2. Сферы ўжывання слоў:
 - агульнаўжывальная лексіка;
 - тэрытарыяльная, прафесійная і сацыяльная дыферэнцыяцыя лексікі.
3. Тэрміны:
 - паняцце тэрміна, яго адрозненне ад агульнаўжывальных слоў;
 - шляхі ўтварэння тэрмінаў;
 - тэрміны і родная мова;
 - паняцце пра тэрміназнаўства.
4. Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі.

5. Анамастыка:
 - паняцце пра анамастыку;
 - онімы і іх тыпы;
 - разнавіднасці тапанімічнай лексікі;
 - разрады анамастычнай лексікі.
6. Паняцце пра лексікаграфію:
 - тыпы слоўнікаў.

ТЭМА 10. РАЗВІЦЦЁ СЛОЎНІКАВАГА СКЛАДУ МОВЫ

1. Паходжанне слоў:
 - спрадвечная і запазычаная лексіка;
 - словы-інтэрнацыяналізмы;
 - паняцце пра пурызм.
2. Шляхі папаўнення і развіцця лексічнага складу мовы:
 - словаўтварэнне;
 - змяненне значэнняў слоў;
 - узнікненне новых значэнняў на аснове метафары, метаніміі і сінекдахі;
 - пашырэнне і звужэнне семантычнага аб'ёму слова;
 - запазычанні; прычыны і шляхі запазычвання слоў; тыпы асваення запазычанай лексікі;
 - варварызмы; экзатызмы;
 - калькаванне.
3. Гістарычныя змены слоўнікавага складу мовы.
4. Этымалогія як раздзел гістарычнай лексікалогіі:
 - навуковая і народная этымалогія;
 - дээтымалагізацыя.

ТЭМА 11. ФРАЗЕАЛОГІЯ

1. Фразеалогія як раздзел мовазнаўства.
2. Фразеалогія ў вузкім і шырокім сэнсе (паняцце пра парэміі, афарызмы, крылатыя выразы, перыфразы).
3. Фразеалагізм як адзінка мовы:
 - фразеалагізм і слова; фразеалагізм і словазлучэнне; фразеалагізм і сказ;
 - семантычная класіфікацыя фразеалагічных адзінак В.У. Вінаградава;
 - адпаведнасць фразеалагічных адзінак часцінам мовы;
 - паходжанне фразеалагізмаў.
4. Асаблівасці перакладу фразеалагізмаў з адной мовы на іншыя.
5. Паняцце пра фразеаграфію.

ТЭМА 12. ГРАМАТЫЧНЫ ЛАД МОВЫ

1. Граматыка як раздзел мовазнаўства.
2. Асноўныя адзінкі граматыкі (словаформа, словазлучэнне і сказ).
3. Граматычнае значэнне:
 - узаемасувязь лексічнага і граматычнага значэнняў і іх адрозненне;
 - спосабы выражэння граматычных значэнняў (сінтэтычныя і аналітычныя);
 - паняцце пра сінтэтычны і аналітычны лад мовы.
4. Граматычная катэгорыя:
 - грамема;
 - тыпы граматычных катэгорый (марфалагічныя і сінтаксічныя);
 - адрозненне граматычных катэгорый ад лексічна-граматычных і фармальных разрадаў слоў;
 - граматычныя і паняццевыя катэгорыі.

ТЭМА 13. ПАНЯЦЦЕ ЧАСЦІН МОВЫ

1. Марфалогія як раздзел граматыкі:
 - граматычная форма слова;
 - сінтэтычныя і аналітычныя формы слова;
 - словаформы і розныя словы;
 - паняцце пра парадыгму слова.
2. Часціны мовы:
 - асноўныя прынцыпы класіфікацыі часцін мовы (семантычны, марфалагічны, сінтаксічны і словаўтваральны);
 - крытэрыі размежавання слоў на самастойныя і несамастойныя часціны мовы;
 - спецыфіка часцін мовы ў мовах свету;
 - спрэчныя пытанні класіфікацыі слоў па часцінах мовы.

ТЭМА 14. СІНТАКСІС

1. Сінтаксіс як раздзел граматыкі:
 - аб'ект вывучэння сінтаксісу;
 - асноўныя віды сінтаксічнай сувязі (злучальная і падпарадкавальная);
 - асноўныя тыпы падпарадкавальнай сувязі ў мовах свету (дапасаванне, кіраванне, прымыканне, замыканне, ізафет, інкарпарацыя);
2. Словазлучэнне і яго тыпы:
 - спецыфіка словазлучэнняў у мовах свету.

3. Сказ:
 - прыметы і функцыі сказа;
 - аспекты вывучэння сказа;
 - актуальны падзел сказа.
4. Тыпы сказаў.
5. Члены сказа.
6. Пяняцце пра звышфразовае адзінства (складанае сінтаксічнае цэлае).

ТЭМА 15. КЛАСІФІКАЦЫЯ МОЎ СВЕТУ

1. Народы і мовы свету:
 - суадносіны паняццяў “мова” і “народ”;
 - паняцце пра жывыя і мёртвыя мовы, мову-аснову (прамову);
 - мова і дыялект.
2. Асноўныя класіфікацыі моў свету.
3. Генеалагічная класіфікацыя моў:
 - паняцце пра параўнальна-гістарычны метады;
 - прынцып падзелу моў на сем’і, групы і падгрупы;
 - індаеўрапейская сям’я моў (групы і іх асноўныя мовы);
 - славянская група моў і яе падгрупы;
 - іншыя сем’і моў.
4. Марфалагічная класіфікацыя моў:
 - асноўныя тыпы моў (флексійны, аглюцінацыйны, ізаляцыйны і полісінтэтычны);
 - беларуская мова як флексійная мова сінтэтычнага ладу.
5. Арэальная класіфікацыя моў.
6. Функцыянальная (сацыялінгвістычная) класіфікацыя моў:
 - сусветныя і міжнародныя мовы;
 - мовы рэгіянальных і міжнацыянальных зносін;
 - мовы ААН.

ТЭМА 16. ПІСЬМО

1. Пісьмо як графічная форма існавання маўлення:
 - перадумовы ўзнікнення пісьма;
 - роля пісьма ў гісторыі грамадства.
2. Этапы развіцця пісьма (піктаграфічнае, ідэаграфічнае і фанаграфічнае пісьмо).
3. Графіка:
 - асаблівасці суадносін паміж гукамі і літарамі ў розных мовах;
 - графема і алаграф;
 - дыякрытычныя знакі, дыграфы і паліграфы.

4. Алфавіт:
- акрафанічны прынцып пабудовы фінікійскага алфавіту;
 - грэчаскі алфавіт;
 - лацінка і алфавіты на лацінскай аснове;
 - руны;
 - арабскае пісьмо;
 - кітабы;
 - славянскія алфавіты (глаголіца і кірыліца);
 - алфавіты на аснове кірыліцы;
 - беларускі алфавіт.

ТЭМА 17. АРФАГРАФІЯ

1. Арфаграфія як раздзел мовазнаўства.
2. Прынцыпы арфаграфіі:
 - фанетычны;
 - марфалагічны;
 - традыцыйны;
 - дыферэнцыйны.
3. Спецыялізаваныя сістэмы пісьма:
 - транскрыпцыя, яе задачы і прынцыпы;
 - фанетычная і фаналагічная (фанематычная) траскрыпцыя;
 - паняцце пра транслітарацыю і стэнаграфію.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

1. *Вызначце адрозненні ва ўтварэнні выдзеленых гукаў у наступных парах слоў.*

[Б]ар – [п]ар, [л]ук – [л']юк, [б]рама – [п]рама, вуга[л] – вуга[л'], [г]олад – [х]олад, [ж]ыў – [ш]ыў, ры[с]а – ры[з]а, ко[н] – ко[н'], [т]вор – [д]вор, [м]аса – [м']яса.

2. *Ахарактарызуйце зычныя гукі паводле ўдзелу голасу і шуму: санорныя ці шумныя (звонкія або глухія).*

У свеце існуюць самыя розныя законы. Галоўныя сярод іх не падуладны чалавеку. Гэта законы прыроды. Сапраўды, чалавек не можа спыніць дождж ці снегапад, загадаць землятрусу не разбураць гарады, а бурам не хваляваць акіянскія прасторы. Гэтыя законы нельга змяніць (Паводле С. Тарасава).

3. *Вызначце тып зычных гукаў паводле спосабу ўтварэння.*

Святкаванне Купалля – адзін з апошніх язычніцкіх абрадаў, што захаваўся да нашага часу. Гэта дзень летняга сонцастаяння, калі сіла і магутнасць сонца дасягаюць найбольшага ўздзеяння. Усе кланяюцца сонцу, песні спяваюць, з кветках вянкi ўюць (Паводле С. Асіноўскага).

4. *Ахарактарызуйце зычныя гукі паводле месца ўтварэння.*

Каму з нас не даводзілася трымаць у руках кнігі, захапляцца імі! Але заўсёды нейкай таямнічасцю былі авеяны старонкі, напісаныя арабскімі іерогліфамі. Цяжка ўявіць, што за мудрагелістым арабскім пісьмом хаваецца беларускі тэкст, што праз чужую графіку зашыфраваны беларускія словы.

Аказваецца існуюць рукапісныя кнігі, створаныя на беларускай мове арабскім пісьмом і называюцца яны кітабы (Паводле А. Бутэвіча).

5. *Назавіце ў словах цвёрдыя, мяккія і зацвярдзелыя зычныя гукі; растлумачце, як абазначаецца мяккасць зычных на пісьме.*

Дзень, колас, свет, значэнне, вясёлы, рэчка, імя, прырода, метафара, горад, жыццё, сняжынка, сад, гучна, ласкавы, карані, бегчы, вобраз, мілы, бабуля, верас, каляровы, летуценіць.

6. *Вызначце, якія атрымаюцца словы, калі:*

1) у словах *дом, бомба, жыць* першы зычны вымавіць без удзелу галасавых звязак; 2) у словах *боль, сам, байка* першы зычны вымавіць з удзелам насавай поласці; 3) у словах *дуб, ток, год* першы зычны вымавіць як шчылінны, а не змычны.

7. *Прачытайце тэкст, ахарактарызуйце галосныя гукі паводле спосабу ўтварэння і ў залежнасці ад месца іх утварэння. Якімі літарамі перадаюцца галосныя гукі на пісьме? Які галосны найчасцей сустракаецца ў тэксце?*

Паклон табе, мой беларускі краю! Ты – мой, я – твой: ад роду і навек. Я зноў і зноў да сэрца прыкладаю Твой ліст дубовы – як чароўны лек (Н. Гілевіч).

8. *Вызначце словы па артыкуляцыйных прыкметах гукаў:*

а) зычны, санорны, змычна-праходны, насавы, губна-губны, цвёрды; галосны, задняяга рада, сярэдняга пад'ёму, лабіялізаваны; зычны, санорны, шчылінны, губна-зубны, звонкі, цвёрды; галосны, сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны;

б) зычны, санорны, дрыжачы, пярэднеязычны, пярэднепаднябенны, зацвярдзелы; галосны, задняяга рада, сярэдняга пад'ёму, лабіялізаваны; зычны, шчылінны, пярэднеязычны, зубны, звонкі, цвёрды; галосны, задняяга рада, верхняга пад'ёму, лабіялізаваны; зычны, санорны, змычна-праходны, насавы, губна-губны, цвёрды;

в) зычны, шумны, звонкі, змычны, пярэднеязычны, зубны, цвёрды; галосны, сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны; зычны, санорны, дрыжачы, пярэднеязычны, пярэднепаднябенны, зацвярдзелы; галосны, сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны; зычны, шумны, звонкі, шчылінны, заднеязычны, мяккі; галосны, пярэдняга рада, верхняга пад'ёму, нелабіялізаваны;

г) зычны, змычны, губна-губны, шумны, глухі, мяккі; галосны, пярэдняга рада, сярэдняга пад'ёму, нелабіялізаваны; зычны, шумны, глухі, шчылінны, пярэднеязычны, зубны, мяккі; зычны, санорны, змычна-праходны, насавы, пярэднеязычны, зубны, мяккі; галосны, сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны.

9. *У чым артыкуляцыйная розніца:*

а) паміж гукамі [д], [т], [н] і [дз'], [ц'], [н]?

б) паміж першымі зычнымі ў словах *гром* і *ганак*, *гурок* і *гузік*?

в) паміж галоснымі [і] – [ы], [а] – [у], [і] – [э]?

10. *Прачытайце наступныя ўстойлівыя выразы, растлумачце іх сэнс, у якой сітуацыі іх можна выкарыстаць?*

Еш пірог з грыбамі, ды трымай язык за зубамі; языком сена не накосіш; выказанага слова да губы не вернеш; галава не ведае, што язык апаведае; кату на адзін зуб; не нашымі губамі гэта есці; ні макулінкі ў роце не было; свой язык горшы за ліхога суседа.

Прывядзіце ўласныя прыклады прыказак, прымавак і фразем, у якіх згадваюцца органы маўлення (губы, зубы, язык і інш.).

11. *Прачытайце тэкст, вызначце колькасць лексічных і фанетычных слоў. Растлумачце прычыны несупадзення іх колькасці.*

На свеце ёсць нейкія розныя пачаткі жыцця. Адны з гэтых пачаткаў вызначаюцца ў бясконцых формах жывых арганізмаў, а другія – адбіліся ў так званай нежывой прыродзе. Але пакуль такія пачаткі не адсочаны і не даследаваны як мае быць, яны не паддаюцца нашаму разуменню, яны жывуць у нашых пачуваннях. Пачуванне ж ёсць папярэднік розуму ў доследах і вызначэннях сутнасці рэчаў (*Якуб Колас*).

12. *Спішыце сказы, абазначце праклітыкі і энклітыкі. Скажыце, да якіх часцін мовы яны адносяцца.*

1. Няма на свеце такое сілы, над каторай не было б большае сілы (*Якуб Колас*). 2. Калі ты камусьці хоць трохкі патрэбен, дык хочацца шчодро і радасна жыць (*С. Грахоўскі*). 3. Калі ты ад клопот жыццёвых стараніўся, ні хлебам, ні вадой з сябрамі не дзяліўся, нікога не сагрэў ні словам, ні спагадаў і ніву не прыкрыў грудзьмі ад гарадападу, заўсёды за другіх хаваўся ў ліхалецце, – лічы не было цябе на гэтым свеце (*М. Танк*). 4. А бывала ж, калі пойдзеш на вячоркі або на іншае якое-небудзь зборышча, чаго толькі там не ўбачыш, не пачуеш! (*Б. Сачанка*). 5. І яшчэ адна цікавая асаблівасць: у душу звычайнага чалавека зазірнуць немагчыма, яна, як кажуць, поцемкі. Душа ж творчага чалавека як на далоні, яна – у ягоных творах (*С. Давідовіч*).

13. *Затранскрыбіруйце словы, падзяліце іх на склады, абазначыўшы ступень гучнасці лічбамі (1 – шумныя, 2 – санорныя, 3 – галосныя).*

Цеплыня, дарога, высокі, жнівеньскі, сёння, ветрык, мастацтва, узмежак, гістарычны, глыбіня, кругазварот, вёска, вяселле, сховішча, узлесе, непрыкметна, імгненне, звычай, майстар.

14. *Падзяліце словы на склады. Адзначце, у якіх выпадках складападзел супадае з пераносам слоў, а ў якіх не супадае.*

Радасць, мясціна, калоссе, уражваць, прыкмета, ласкавы, беларускі, упрыгожыць, сусвет, матуля, яма, бульбоўнік, зорка, забаўляцца, мельнік, паркалёвы, паступленне, каханне, смяешся.

15. *Падзяліце словы на склады, вызначце іх тыпы (прыкрыты ці непрыкрыты, адкрыты ці закрыты).*

Адбелены, атракцыён, атава, бязмерны, глуха, дрэўка, дрыготкі, дуб, залежны, кантракт, мелодыя, месяц, немаўля, ноччу, падмарожаны, смех, поспех, рамантык, сеяны, мясчык, жаданне, убор, яблык.

16. *Прачытайце словы, паставіўшы правільна націск.*

Вусы, выпадак, высокаразвіты, в(я,е)рба, грынпіс, гуру, дакумент, даследаванне, дзічына, жалюзі, імя, камбала, кіламетр, к(о,а)ледж, крапіва, крыху, кулінарыя, мысленне, на Беларусі, навіна, процівага, садавіна, слабы, спіна, Украіна, хаос, цэмент, цяжар, шэсцьдзясят, эксперт.

17. *Вызначце ў складаных словах асноўны і пабочны націск. Зрабіце вывад пра асаблівасці націску ў падобных словах беларускай і нямецкай моў.*

I. Двухварыянтны, сельскагаспадарчы, бульбанарыхтоўка, цеплаізаляцыя, зернесушылка, землеўладанне, металарамонтны, тысячакіламетровы, турбагенератарны, торфараспрацоўка.

II. Sommertag, Großmutter, Fremdsprache, Lehrbuch, Kugelschreiber, Fachmann; stattfinden, fleilassen; selbständig, mittelmäßig.

18. *Вызначце, рухомы ці нерухомы націск маюць наступныя словы.*

Сястра, луг, торба, малако; пісаць, есці, кахаць, дараваць; смелы, зялёны, бэзавы, блізкі; мой, яна, сябе; тысяча, сёмы, мільярд.

19. *Вызначце, у якіх парах націск адрознівае розныя словы, а ў якіх – граматычныя формы тых самых слоў.*

Прыклад – прыклад, парá – páра, сáмы – самы, кáса – касá, мўзыка – музыка, скáзаў – сказаў, раскíдаць – раскíдаць, пазнáю – пазнаю, ма́ю – маю, стáлы – сталы, па́даць – пада́ць, рўкі – рукі.

20. *Размяжуйце гістарычныя і пазіцыйныя чаргаванні зычных.*

Луг – лугі, рака – у рэчцы, казаць – казка, горад – гарады, клубок – клубкі, дзяліць – дзяліцьба, казаць – кажу, любіць – люблю, вясна – вясне, касіць – касьба, снег – на снезе, птах – пташка.

21. *Адзначце словы, у якіх вымаўленне зычных гукаў не адпавядае напісанню.*

Лічба, медзь, метал, валакно, просьба, груз, боб, пасадка, ланцуг, рамонт, збыт, кошт, рашэнне, продаж, менеджмент, кантракт, студэнт, калектыў, інжынер, сад, дакумент, камп'ютар, праграма, кніжка.

22. *Вызначце, якім фанетычным зменам падпадаюць зычныя гукі ў наступных словах.*

Грыб, дождж, сняжынка, знічка, смяешся, зберагчы, чацвёрты, год, бераг, касьба, мароз, смятана, расчысціць, спадчына, пясчаны.

23. *Прачытайце сказ, знайдзіце ў ім словы-прыклады на розныя тыпы акамадацыі.*

Здалёку ўсё з'яўляецца нам іначай, як яно толькі ёсць напраўдзе, бо такая ўжо натура і схільнасць нашай душы – бачыць усё добрае і прыгожае ў тым, што далёка ад нас, што не з намі (Якуб Колас).

24. *Растлумачце, у выніку якіх фанетычных працэсаў утварыліся наступныя формы слоў у мове маленькіх дзяцей.*

Ашкалад – шакалад, вавасы – валасы, цеў – хацеў, залеза – жалеза, тавьё – тваё, навароз – паравоз.

25. *Прачытайце і вызначце, якія гукі абазначаюць літары і, е, ё, ю, я ў наступных словах.*

Верх, мяжа, баяцца, елка, абед, юнацтва, бераг, лета, ётавы, дзюдо, днём, дзявцаты, ёгурт, пяшчота, лясныя, мёд, паядынак, цёмны, якар, юбілей, сцюжа, яліна.

26. *Выпраўце памылкі ў наступных сказах.*

- 1) Калі я пішу, у мяне гук “эф” атрымліваецца непрыгожым.
- 2) Сад – сядзь: у гэтым выпадку [а] не змякчае зычны, а [я] змякчае.
- 3) У слове краіна – 6 гукаў і 6 літар.

27. *Размяркуйце лінгвістычныя тэрміны ў алфавітным парадку.*

Метатэза, лексема, клінапіс, ізафет, слоўнік, асіміляцыя, фразема, жаргон, зычны, эўфемізм, гіперонім, фанема, тэонімы, часціца, эпентэза, цыркумфікс, марфема, трыфтонг, дзеканне, канатацыя, дапасаванне, вязь, білінгвізм, арга, націск.

28. *Прачытайце пра наступныя цікавыя факты. Раскажыце пра асаблівасці беларускага алфавіта.*

Самы старажытны ўзор пісьма быў знайдзены ў Сірыі. Датуюцца ён тысяча чатырыста пяцідзясятым годам да нашай эры і ўяўляе гліняную таблічку з трыццацю пяцю клінападобнымі літарамі.

Самая старажытная літара О засталася нязменнай. У такім самым выглядзе яна была прынятая ў фінікійскім алфавіце (каля тысяча трыста гадоў да нашай эры).

Самы доўгі алфавіт утрымлівае семдзесят дзве літары (кхмерская мова): мова Лаоса, Кампучыі, стараіндыяская мова.

Самы кароткі алфавіт утрымлівае адзінаццаць літар (папуаскія мовы).

Самая вялікая колькасць галосных (пяцьдзесят пяць) налічваецца ў мове саданг (Цэнтральны В'етнам).

Найменшая колькасць галосных (дзве) у абхазскай мове (каўказскія мовы).

29. *Вызначце, якія з прыведзеных слоў не выражаюць паняцця. Абгрунтуйце адказ.*

Крыло, лес, Брэст, ці, лёгкі, яно, тысяча, значыць, ой, крапіва, хто, мяў-мяў, бяроза, жоўты, Нарач, чырвоны, мусіць, трыста, ААН, кап-кап, таго, Мухавец, сябе, добры.

30. *Размясціце словы паводле ўзрастання іх абагульняльнай здольнасці.*

Бяроза, расліна, дрэва; дом, жыллё, будынак; баравік, грыб, расліна; бусел, жывёліна, птушка; заяц, жывёла, бяляк, звярок; істота, мужчына, чалавек.

31. *Растлумачце матывацыю наступных слоў.*

Баравік, бялізна, бяляк, ветразь, дажынкi, дамавік, дашкольнік, дзьмухавец, журавіны, жытняк, завіруха, завушніцы, крываўнік, макрыца, маладзік, медагонка, мякіш, надвор'е, падасінавік, прыказка, прыметнік, рукавіца, сеялка, смятаннік, уюн, чарніцы.

Прывядзіце ўласныя прыклады матываваных назваў.

32. *Вызначце, якія прыкметы ляжаць у аснове назваў месяцаў у беларускай мове. Абгрунтуйце сваё меркаванне.*

33. *Складзіце сказы, ужываючы наступныя словы ў пераносным значэнні.*

Дарога, ключ, школа, акно, клімат, дрэва, спяваць, карань, цяжкі.

34. *Вызначце тыпы пераносных значэнняў (метафара, метанімія, сінекдаха). На якой аснове зроблены перанос назваў?*

Падэшва гары, развязка твора, спінка крэсла, не дайшоў немец да Масквы, няма ні капейкі, час спыніўся, завод гадзінніка, адкрылася выстаўка графікі, мець прыгожы бас, загаіла раны вясна, вецер вые, новыя Калумбы, заваяваць золата, разведка вярнулася, прачытаў Мележа, статак у дзвесце галоў, ахова выратавала.

35. *Вызначце тыпы наступных сінонімаў.*

Пясняр – баян, успомніць – прыгадаць, лужа – калюга, смелы – мужны – адважны, недахоп – дэфект, чай – гарбата, зорка – звызда, спрацацца – дыскутаваць, канчатак – флексія, гаварыць – бубнець, успаміны – мемуары, смяяцца – залівацца, лінгвістыка – мовазнаўства, велічыня – маштаб, уцячы – даць дзёру.

36. *Складзіце сінанімічныя рады да прыведзеных слоў.*

Аснова, балота, ісці, мала, прастор, радзіма, сумны, хутка, ясны.

37. Падбярыце беларускія адпаведнікі (сінонімы) да наступных запазычаных слоў.

Дэфект, арыгінальны, антракт, персанаж, бінарны, цытата, гуманны, гіпотэза, фіяска, фальшывы, кампетэнтны, функцыя, аратар, эвалюцыя, арфаграфія, асіміляцыя, манумент, вакантны, карэктны, адаптацыя, імпрэза.

38. Падбярыце антонімы да наступных слоў. Вызначце, якімі сродкамі выражаецца антанімія ў атрыманых парах слоў?

Ураджай, ноч, смелы, сустрэча, пісьменны, вораг, ісці, усход, салодкі, вясёлы, тут, маральны, глухі, спераду, гарачы, мала, парны, лёгкі, сухі, здольны, пачатак, будаваць, салёны, стары.

39. Вызначце, да амафонаў, амографіаў ці амаформаў адносяцца наступныя пары слоў?

Казка – каска, на родны – народны, за тым – затым, вараны – в’араны, лёд – лёт, грып – грыб, май (дзеясл.) – май (наз.), піла (наз.) – піла (дзеясл.), мўзыка – музыка, вусны (прым.) – вусны (наз.), род – рот, кáса – касá, мог – мох.

40. Раскрыйце і параўнайце значэнні сугучных слоў беларускай і рускай моў. Як называецца такая з’ява? Дапоўніце рад уласнымі прыкладамі.

Адказаць – отказать, дыван – диван, нядзеля – неделя, пакой – покой, рэч – речь, справа – справа, чуць – чуть.

41. Дакажыце, што прыведзеныя словы з’яўляюцца амонімамі. Складзіце з кожным з іх словазлучэнні ці сказы, ужыўшы іх у розных значэннях.

Байка, бор, гранат, дысцыпліна, зорка, ласка, падарожнік, раса, соты, ячмень.

42. Выберыце з прапанаваных у дужках слоў дакладнае, правільнае ў лексіка-семантычных адносінах.

Агні (ёлачныя, яловыя), аўтамабіль (гоначны, гончы), вадапад (горны, гарысты), выгляд (таямнічы, таемны), выезд (аперацыйны, аператыўны), галінкі (яловыя, ялавыя), глеба (гліністая, гліняная), зала (чытальная, чытацкая), званне (ганаровае, ганарлівае), метал (плаўкі, плаўны), ноч (жніўная, жнівеньская), сад (яблычны, яблыневы), стан (афектыўны, эфектны).

43. *Прачытайце наступныя архаізмы і замяніце іх сучаснымі актыўна ўжывальнымі словамі.*

Асадка, вакацыі, выя, вятрыла, глёбус, дружына, живот, лемантар, іспыт, ланіты, лгар, пілігрым, процант, сеча, фундатар, чада, чало.

Словы для даведак: бой, вандроўнік, ветразь, войска, глобус, дзіця, жыццё, канікулы, лгун, лоб, перакладчык, працэнт, ручка, спонсар, шчокі, шыя, экзамен.

44. *Выпішыце з часопіса ці з газеты тэкст (6–8 сказаў), у якім ёсць неалагізмы. Растлумачце іх значэнне (пры неабходнасці звярніцеся да тлумачальнага слоўніка).*

45. *Размяжуйце словы паводле сферы выкарыстання.*

Дзень, курсач, трава, актава, плаваць, зрэзацца, лёх, лемантар, мова, сінус, дарога, жыць, пасоля, бусько, дыялектыка, антытэза, прыгожы, свой, цешча, корань, вясёлка, верабей, біятоп, канкурэнт, угараць, рэдукцыя.

46. *Знайдзіце і выпішыце запазычаныя словы. Пры дапамозе “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” ці “Слоўніка іншамоўных слоў” А. Булыкі вызначце іх паходжанне. Назавіце прыметы запазычанасці.*

Бусел, герой, вада, філасофія, сям’я, рэалізм, фарба, рэйд, трэнер, гаварыць, вавёрка, тэатр, добры, хлеб, дэбют, кафэ, бюро, горад, есці, этыка, спорт, цэгла, фраза, акорд.

47. *З дапамогай “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” ці “Слоўніка іншамоўных слоў” А. Булыкі вызначце паходжанне наступных лінгвістычных тэрмінаў.*

Алфавіт, артыкуляцыя, арфаграфія, вібрант, гаплалогія, іерогліф, інтанацыя, марфалогія, метафара, постфікс, сінонім, фанема, фраза, энклітык, этымалогія, эўфемізм.

48. *Складзіце сказы так, каб прыведзеныя словазлучэнні ў адным выпадку выступалі як свабодныя, а ў другім – як фразеалагічныя.*

Адкрыць вочы, апусціць рукі, віляць хвостом, на руках насіць, стаць на ногі, выносіць смецце з хаты, падняць галаву.

49. *Прыведзіце прыклады фразеалагізмаў, у якіх ужываюцца наступныя словы.*

Рука, сэрца, біць, душа, залаты, слова, свет, вока, хвост, ліст, варона, дуб, кот, вада.

50. *Вызначце граматычную будову і значэнне наступных фразеалагізмаў. Пры неабходнасці звярніцеся да “Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы” І. Лепешава.*

Лёгкі на ўспамін, у свіныя галасы, дамоклаў меч, і куры не шэпчуць, давесці да ладу, перціся на ражон, без нажа зарэзаць, даць волю фантазіі, кату па пяту, ні рыба ні мяса, мераць на адзін капыл, белая варона, трымаць хвост трубою, на чужым карку ў рай уехаць, з боку прыпёку.

51. *Вызначце паходжанне фразеалагізмаў: уласна беларускі ці запазычаны (з царкоўнаславянскай мовы, рускай, польскай, украінскай, лацінскай ці іншых моў).*

Браць за жывое, бібікі біць, ні рыба ні мяса, ні кала ні двара, заблудзіцца ў трох соснах, terra incognita, слязу пусціць, тачыць балясы, манна нябесная, гордзіеў вузел, на лес гледзячы, ахілесавы пяты, у лапці абуць, кроў з малаком, finita la commedia.

52. *Падбярыце фразеалагізмы-сінонімы да змешчаных ніжэй слоў.*

Гультаяваць, аднолькавыя, падманваць, даўно, памыліцца, побач, хутка, нечакана, шчыра, драмаць.

53. *Падбярыце да рускіх фразеалагізмаў беларускія адпаведнікі. Ці магчымы даслоўны пераклад фразеалагізмаў з адной мовы на другую?*

Пустить по миру, порочный круг, после дождика в четверг, скалить зубы, в дрожь бросает, до свадьбы заживёт, не боги горшки обжигают, молодо – зелено, обещанного три года ждут, после драки кулаками не машут, спустя рукава, нести ахинею, ни пуха ни пера.

54. *Затранскрыбіруйце наступны тэкст.*

Свет матулі. Ён бясконцы, ён таямнічы сваёй прадоннай неабдымнасцю, ён з намі да апошняга ўздыху, наша свядомасць, наша радасць і туга, наша спадчына. Ты вырас, ты самастойны, як здаецца табе. Колькі ўрачоў ні будуць абслухваць цябе, а ніхто з іх, ніводзін з іх з такой дакладнасцю не вызначыць ні тэмпературы тваёй, ні пульсу твайго, ні біцця сэрца, што ўпершыню ўзварухнулася пад матчыным сэрцам, як маці твая зробіць гэта ў імгненне, толькі прыклаўшы руку сваю да твайго лба, толькі вуха прытуліўшы да грудзей тваіх.

Універсітэты і акадэміі будуць вучыць цябе роднай мове, але калі не ўспрыняў мову гэтую з матчыных вуснаў, з першакрыніцы, ніколі ты адчуваць не будзеш слова, дзе гук кожны ад матулі. Мова родная таму і завецца матчынай (Р. Барадулін).

55. *Ахарактарызуйце лексічнае і граматычнае значэнне выдзеленых слоў.*

Ёсць на свеце рэчы, якія існуюць у **вялікім** часе і заяўляюць пра сябе не адразу. Але калі ўжо заяўляюць, то **перавырашаць** што-небудзь позна. Гаворка ідзе пра беларускую **ментальнасць** – найвышэйшую каштоўнасць грамадскай свядомасці. Яе глыбіннае ўздзеянне на падзеі доўгатэрміновае, але надзвычай **грунтоўнае**. А выразнікамі з’яўляюцца пісьменнікі, **мастакі**, музыкі – творчыя людзі, прарочая сіла якіх, **арыентаваная** не столькі на адлюстраванне сучаснасці, колькі на спасціжэнне **будучыні**, не раз наглядна **дэманстравалі** свае магчымасці (*Паводле М. Тычыны*).

56. *Вызначце ў выдзеленых словах агульныя і прыватныя граматычныя значэнні.*

1. Кожны ведае: больш за **дзевяноста** працэнтаў з таго, што мы найперш **запамінаем** адзін пра аднаго, складае ўражанне ад знешнасці (*І. Крук*). 2. Жыццё не бесклапотнае, не лёгкае, ды не пайду **хавацца** ў цень, хаця і знаю я: і **тых**, хто лётае, гримоты б’юць і ў ясны **дзень** (*М. Маляўка*). 3. Мастацкая самадзейнасць, што прыйшла на змену імправізацыі, на жаль, не можа **замяніць** той непасрэднасці і **шчырасці**, што была раней, калі збіраліся людзі на пагулянку (*Б. Сачанка*). 4. Моцны і шчаслівы народ, які мае **свайго** паэта, што кожным сваім словам усё жыццё быў разам з ім, што так глыбока выказваў **людскія** думкі, надзеі і мары (*Я. Сіпакоў*). 5. Каляды – свята **даўняе**, свой пачатак бярэ ў глыбіні сівых стагоддзяў і прысвечана Сонцу – сіле, якая дае жыццё **прыродзе** і людзям (*І. Крук*).

57. *Размяжуйце, дзе розныя словы, а дзе розныя граматычныя формы аднаго і таго ж слова.*

Белы – бялейшы, белабароды, беленькі, пабяліць, белама, бялілы, белая, бяляк, бялок, забелены, бяліць, бяленне, бялецца, бялоткі.

58. *Спішыце сказы. Сінтэтычныя формы слоў падкрэсліце адной рыскай, аналітычныя – дзвюма.*

1. Самыя шчодрыя дні навальнічныя, сіняе неба, паляны сунічныя... (*Ю. Свірка*). 2. Я не магу трымаць яго ў няволі, няхай шугае дух ягоны на прастрані бясконцасці і цемры (*З. Дудзюк*). 3. Былі бы мы сямёра, змаглі б усё ўчора (*Прыказка*).

59. *Вызначце спосабы выражэння граматычных значэнняў у выдзеленых словах.*

1. У часы, калі на чале нашых **старажытных** дзяржаў стаялі князі, яны ўсталёўвалі свае **законы** (*С. Тарасаў*). 2. А **найлепшая** тая дарога, што **вядзе** на бацькоўскі парог (*А. Бялевіч*). 3. То – не **рукі**, якім працаваць

не карціць, то – не сэрца, што век ні па кім не баліць (М. Танк).
 4. **Шукаць** мем свае сугуччы ў прыцемках нас саміх, каб потым не стала балюча за марна **страчаны** міг (А. Хадановіч). 5. І толькі з гадамі **адкрылася** мне, што **самы найвялікшы** чалавечы скарб – скарб душэўны (М. Гіль).

60. *Прачытайце тэкст, назавіце самастойныя і службовыя часціны мовы. Вызначце іх тып.*

Гэта адзіны шлях кожнай навукі: піць ваду не толькі з крана (кніг), не толькі дыстыляваную са шклянкі, але і заўсёды ісці да крыніц, якія б'юць з роднага берага недзе пад тваёй хатай (У. Караткевіч).

61. *Прачытайце тэкст, устанавіце, якой часцінай мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы. Вызначце іх агульныя і прыватныя граматычныя значэнні.*

У Мінску ёсць музей валуноў. Пад **адкрытым** небам ляжаць валуны-таўстуны і **вечна** маўчаць пра свой лёс. А **кожнаму** каменю ёсць пра што расказаць. От каб загаварылі, паспавядаліся, колькі **цікавых** легендаў мы пачулі б.

Звычайна пра камяні людзі прыдумляюць **свае** гісторыі. Калі, напрыклад, селянін збіраўся ставіць новую хату, то **найперш** прыносіў з чатырох **розных** месцаў чатыры камяні, размяшчаў іх **па** вуглах **будучай** хаты і клаўся спаць. Калі да **раніцы** камяні не зварухнуліся, то **тады** можна было ставіць на **гэтым** месцы хату (У. Ліпскі).

62. *Вызначце галоўнае і залежнае слова ў наступных словазлучэннях. Ахарактарызуйце словазлучэнні паводле марфалагічнага выражэння галоўнага слова.*

Высокае дрэва, хутка бегчы, надта хітры, купляць хлеб, вельмі доўга, двое з нас, недалёка ад школы, вуліца направа, разбураны замак, гутарка па-англійску, дзякаваць настаўніку, нехта са студэнтаў, зялёны лес, добра вучыцца.

63. *Вызначце тып падпарадкавальнай сувязі слоў у словазлучэннях.*

Прыгожая вуліца, ісці на пошту, пяць вучняў, возера Нарач, наш дом, дабегчы да лесу, майстар пажартаваць, ехалі не спяшаючыся, зусім блізка, пісаць водгук, шукаць кветкі, ідучы ў магазін, лавіць рыбу, начаваць на лузе, хораша спяваць.

64. *Знайдыце ў сказах прэдыкатыўную аснову, вызначце тып даданых членаў сказа.*

1. Народ можа дараваць пісьменнікам многае, але не можа дараваць маўчаньня ў часы, калі вырашаецца яго лёс (*М. Танк*). 2. У беларусаў быў культ зерня, і людзі пакланяліся яму (*Я. Сіпакоў*). 3. Кожны народ стварыў хоць бы адзін геніяльны твор, і твор гэты – мова (*А. Разанаў*). 4. Хлеб у хаце беларуса – гаспадар, у працы – сябра, а ў дарозе – таварыш (*Я. Сіпакоў*). 5. Нам тыя вяртаюцца кветкі, што самі сабе ўзгадалі (*Е. Лось*). 6. Асіліць не магу на тройку з мінусам адзін прадмет – Жыццё (*М. Танк*).

65. *Вызначце ў сказах тыпы мадальнасці і сродкі іх выражэння.*

1. Даў бог яму талент, ды на розум, відаць, паскупіўся (*М. Танк*). 2. Калі сумленна ты пражыў свой дзень, сумленным, дружа, будзе і твой вечар (*А. Грачанікаў*). 3. У Куранях, мабыць, не было такой хаты, якая не мела б рыбалоўнай прылады (*І. Мележ*). 4. Душэўныя раны баляць доўга, і многім не зарубцавацца ніколі (*В. Быкаў*). 5. Так ён цябе і паслухае. 6. Нічым на свеце нельга апраўдаць крыўду, якую наносяць жывому чалавеку (*У. Караткевіч*). 7. У кожнага з нас ёсць сасуд любові. Калі ён не напоўнены ў дзяцінстве, дык усё жыццё будзеш пакутаваць ад смагі і неспатоленасці (*С. Алексіевіч*).

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

1. Мовазнаўства як навука. Структура мовазнаўства. Мовазнаўства ў сістэме іншых навук. Аб'ект, прадмет, задачы курса “Уводзіны ў мовазнаўства”.
2. Праблема паходжання мовы: міфы і казкі пра паходжанне мовы, антычныя тэорыі.
3. Праблема паходжання мовы: мова – прадукт чалавечай існасці (гукапераймальна, выключнікавая, гукасімвалічная тэорыя).
4. Праблема паходжання мовы: сацыяльныя тэорыі.
5. Праблема паходжання мовы: матэрыялістычная тэорыя, тэорыі манагенезу і полігенезу.
6. Мова і маўленне.
7. Мова і мысленне.
8. Прырода і сутнасць мовы.
9. Функцыі мовы.
10. Мова і невербальныя сродкі зносінаў.
11. Мова і грамадства.
12. Сістэма і структура мовы.
13. Мова як знакавая сістэма.
14. Заканамернасці гістарычнага развіцця моў: сацыяльная абумоўленасць развіцця моў.
15. Арэальная, функцыянальная, фаналагічная, сінтаксічная тыпалогія моў.
16. Тыпалагічная (марфалагічная) класіфікацыя моў свету.
17. Генеалагічная класіфікацыя моў свету. Славянская група моў, яе падгрупы.
18. Перадгісторыя пісьма (узнікненне пісьма).
19. Асноўныя этапы гісторыі пісьма.
20. Графіка. Алфавіты.
21. Арфаграфія, прынцыпы арфаграфіі.
22. Фанетыка як раздзел мовазнаўства. Паняцце пра гук мовы.
23. Акустычны і артыкуляцыйны аспекты вывучэння гукаў.
24. Фізіялагічны аспект вывучэння гукаў.
25. Класіфікацыя галосных гукаў.
26. Класіфікацыя зычных гукаў.
27. Склад. Складападзел. Націск. Інтанацыя.
28. Фанетычныя працэсы: пазіцыйныя змены гукаў.
29. Камбінаторныя змены гукаў (рэгрэсіўныя і прагрэсіўныя, кантактныя і дыстактныя, поўныя і няпоўныя): акамадацыя, лабіялізацыя, палаталізацыя, асіміляцыя.

30. Камбінаторныя змены гукаў (рэгрэсіўныя і прагрэсіўныя, кантактныя і дыстантныя, поўныя і няпоўныя): дысіміляцыя, гаплалогія, дыярэза, эпентэза, метатэза, кантракцыя, аферэзіс, элізія, эпітэза, субстытуцыя.
31. Чаргаванні гукаў: жывыя і гістарычныя, спантанныя, змены па аналогіі.
32. Фанетычныя законы. Арфаэпія.
33. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства.
34. Слова як адзінка мовы.
35. Тыпы лексічных значэнняў слова.
36. Віды пераносу значэнняў слова.
37. Многазначнасць і аманімія. Тыпы амонімаў. Паранімы.
38. Сінонімы і антонімы ў мове.
39. Актыўная і пасіўная лексіка.
40. Лексіка паводле сферы ўжывання.
41. Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі.
42. Анамастыка. Этымалогія.
43. Фразеалогія як раздзел мовазнаўства. Фразеалагізм. Класіфікацыя фразеалагічных адзінак.
44. Словаўтварэнне. Асноўныя спосабы словаўтварэння.
45. Граматыка і яе прадмет.
46. Граматычная катэгорыя, граматычнае значэнне, граматычная форма.
47. Асноўныя спосабы выражэння граматычнага значэння.
48. Часціны мовы: паняцце часцін мовы, крытэрыі вылучэння часцін мовы.
49. Паняцце словазлучэння. Тыпы словазлучэнняў. Сінтаксічныя сувязі.
50. Сказ і яго прыметы. Аспекты вывучэння сказа.

КАНТРОЛЬНЫ ТЭСТ

A1. Дапоўніце адказ: *Агульнае мовазнаўства ...*

- 1) вывучае канкрэтныя мовы або групу роднасных моў;
- 2) вывучае ўніверсальныя асаблівасці і заканамернасці мовы;
- 3) вывучае мову ў пэўны момант яе гістарычнага развіцця;
- 4) даследуе адметнасці канкрэтнай мовы ў параўнанні з іншымі.

A2. Дапоўніце адказ: *Функцыя пазнання і адлюстравання навакольнага свету – гэта ...*

- 1) акумуляцыйная;
- 2) інтэграцыйная;
- 3) гнасеалагічная;
- 4) фатычная.

A3. Адзначце правільны адказ: *Да сацыяльных тэорый паходжання мовы належаць...*

- 1) тэорыя працоўных выгукаў;
- 2) лагасічная тэорыя;
- 3) выклічнікавая тэорыя;
- 4) тэорыя грамадскай дамовы.

A4. Адзначце правільны адказ: *Фазамі артыкуляцыі з'яўляюцца:*

- 1) экскурсія, вытрымка, затрымка;
- 2) экскурсія, вытрымка, паўза;
- 3) экскурсія, вытрымка, рэкурсія.

A5. Дапоўніце адказ: *Паводле месца ўтварэння (артыкуляцыі актыўнага органа маўлення) зычныя гукі падзяляюцца на...*

- 1) змычныя, губныя, шчылінныя, увулярныя, вібранты;
- 2) губныя, язычныя, увулярныя, гартанныя, фарынгальныя;
- 3) язычныя, фарынгальныя, афрыкаты, губныя, шчылінныя;
- 4) вібранты, губныя, гартанныя, змычна-праходныя, язычныя.

A6. Дапоўніце адказ: *Дзейнасць органаў маўлення, накіраваная на стварэнне гукаў, называецца ...*

- 1) асіміляцый;
- 2) артыкуляцый;
- 3) акамадацый.

A7. Дапоўніце адказ: *Фанетычнае слова – гэта...*

- 1) адрэзак маўлення, заключаны паміж дзвюма паўзамі;
- 2) энклітыка і праклітыка;
- 3) адрэзак маўлення, які вымаўляецца адным штуршком выдыхаемага паветра;
- 4) адрэзак маўлення, які мае адзін слоўны націск.

A8. Адзначце правільны адказ: *Да пазіцыйных змен гукаў адносяцца...*

- 1) рэдукцыя галосных, асіміляцыя, гаплалогія, пратэза;
- 2) аглушэнне звонкіх на канцы слова, рэдукцыя галосных, пратэза;
- 3) пратэза, акамадацыя, дысіміляцыя, дыярэза;
- 4) асіміляцыя, рэдукцыя галосных, пратэза.

A9. Адзначце прыкметы ўласнабеларускіх слоў:

- 1) поўнагалоссе;
- 2) наяўнасць фрыкатыўнага гука [г];
- 3) аканне, яканне;
- 4) прыстаўныя галосныя і зычныя;
- 5) чаргаванне складоў.

A10. Адзначце словы, у якіх адбываецца асіміляцыя па глухасці:

- 1) людскі;
- 2) кладка;
- 3) дождж;
- 4) мільярд;
- 5) рог.

A11. Адзначце правільны адказ: *Пісьмо малюнкамі называецца...*

- 1) ідэаграфія;
- 2) сілабаграфія;
- 3) піктаграфія.

A12. Адзначце, якая лінгвістычная дысцыпліна займаецца вывучэннем паходжання слоў:

- 1) семасіялогія;
- 2) анамастыка;
- 3) этымалогія;
- 4) стылістыка;
- 5) тапаніміка.

A13. Адзначце тыпы лексікі абмежаванага выкарыстання:

- 1) размоўная;
- 2) жаргонная;
- 3) наменклатурная;
- 4) архаічная;
- 5) дыялектная.

A14. Дапоўніце адказ: *Перанос назвы аднаго прадмета (з'явы) на іншы прадмет (з'яву) на аснове іх вонкавага ці ўнутранага падабенства – гэта...*

- 1) метанімія;
- 2) анафара;
- 3) метафара;
- 4) сінекдаха;
- 5) эпіфара.

A15. Адзначце правільны адказ: *спалучэнні песімістычны аптыміст, гарачы снег, жывы труп, смутная радасць, дзікая культура з'яўляюцца ілюстрацыяй ...*

- 1) сінаніміі;
- 2) гіпаніміі;
- 3) аксюмарана;
- 4) аманіміі;
- 5) эўфемізмаў.

A16. Адзначце правільны адказ: *Раздзел анамастыкі, які вывучае ўласныя назвы геаграфічных аб'ектаў, – гэта ...*

- 1) этнаніміка;
- 2) антрапаніміка;
- 3) тэаніміка;
- 4) тапаніміка;
- 5) астраніміка.

A17. Адзначце правільны адказ: *Слоўнікі, у якіх словы размяшчаюцца па лексіка-семантычных (прадметна-тэматычных, асацыяцыйных і інш.) групам, называюцца...*

- 1) адваротныя;
- 2) частотныя;
- 3) ідэаграфічныя;
- 4) этымалагічныя;
- 5) тлумачальныя.

A18. Дапоўніце адказ: *Аснова, у склад якой уваходзіць толькі карань, – гэта...*

- 1) вытворная аснова;
- 2) складаная аснова;
- 3) цвёрдая аснова;
- 4) невытворная аснова;
- 5) простая аснова.

A19. Адзначце рады, дзе правільна ўказана, ад якой асновы і якім спосабам утворана слова:

- 1) сямігадовы ← сем гадоў (асноваскладанне);
- 2) торфабрыкетны ← торфабрыкет (суфіксальны);
- 3) працавітасць ← працаваць (суфіксальны);
- 4) заезд ← заязджаць (нульсуфіксальны (бясуфіксны)).

A20. Адзначце словы, у якіх суадносныя граматычныя формы маюць суплетыўныя асновы:

- 1) добры;
- 2) я;
- 3) везці;
- 4) класціся;
- 5) мала.

A21. Спосабамі выражэння граматычнага значэння па-за межамі слова не з'яўляюцца:

- 1) парадак слоў;
- 2) інтанацыя;
- 3) націск;
- 4) службовыя словы;
- 5) афіксацыя.

A22. Дапоўніце адказ: *Пераход слоў іншых часцін мовы ў займеннікі называецца...*

- 1) субстантывацыя;
- 2) адвэрбіялізацыя;
- 3) пранаміналізацыя;
- 4) партыкуляцыя;
- 5) ад'ектывацыя.

A23. Адзначце правільны адказ: У залежнасці ад марфалагічнага выражэння галоўнага слова падпарадкавальныя словазлучэнні падзяляюцца на...

- 1) атрыбутыўныя;
- 2) іменныя;
- 3) прыслоўныя;
- 4) акалічнасныя;
- 5) дзеяслоўныя.

A24. Адзначце правільны адказ: У функцыянальнай класіфікацыі вылучаюць наступныя тыпы моў...

- 1) арэальныя;
- 2) сусветныя;
- 3) флексійныя;
- 4) міжнародныя;
- 5) рэгіянальныя;
- 6) мясцовыя.

A25. Адзначце правільны адказ: Згодна з гэтым прынцыпам арфаграфіі адны і тыя ж марфемы перадаюцца на пісьме нязменна, незалежна ад іх вымаўлення.

- 1) традыцыйны;
- 2) марфалагічны;
- 3) фанетычны;
- 4) дыферэнцыйны.

B1. У выніку якіх фанетычных змен вымаўляюцца выдзеленыя гукі ў словах народна-дыялектнай мовы: ка[н]байн, праду[х]ты, тра[х]тар, ка[н]пот, до[х]тар, ка[н]панія, тра[н]вай, ла[н]па.

B2. Вызначце тып амонімаў: жыла – жыла, берагу – берагу, прыклад – прыклад, сказаў – сказаў, музыка – музыка.

B3. У якім слове дапушчана памылка. Запішыце яго правільна.

- 1) фаўна;
- 2) дэзінфармацыя;
- 3) фарпосны.

B4. Якія нормы акрэсліваюць асаблівасці будовы словазлучэнняў?

B5. Да якой моўнай сям’і належыць іранская група?

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск : Беларус. энцыкл., 1994. – 655 с.
2. Беларускі арфаграфічны слоўнік / пад рэд. А.А. Лукашанца. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – 695 с.
3. Бірыла, М.В. Націск сучаснай беларускай мовы: пытанні культуры мовы / М.В. Бірыла. – Мінск : Універсітэцкае, 1973. – 200 с.
4. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. / А.М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т. 1. – 735 с. ; Т. 2. – 735 с.
5. Бурак, Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л.І. Бурак. – Мінск : Універсітэцкае, 1985. – 320 с.
6. Грабчыкаў, С.М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С.М. Грабчыкаў. – Мінск : Народная асвета, 1994. – 478 с.
7. Граматычны слоўнік дзеяслова / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; уклад.: В.П. Русак [і інш.] ; навук. рэд.: А.І. Падлужны, В.П. Русак. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 1252 с.
8. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 1 : Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 351 с.
9. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 2 : Сінтаксіс. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 240 с.
10. Каўрус, А. Мова народа, мова пісьменніка / А. Каўрус. – Мінск : Маст. літ., 1989. – 247 с.
11. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ, 2002. – 207 с.
12. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў. – Мінск : Інтэрпрэссэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – 672 с.
13. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.
14. Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка і арфаграфія / пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск : Выш. шк., 1976. – 192 с.
15. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск : Выш. шк., 1980. – 240 с.
16. Сцяцко, П.У. Уводзіны ў мовазнаўства : дапаможнік / П.У. Сцяцко. – Гродна : ГрДУ, 2001. – 229 с.
17. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск : БелЭн, 1996. – 784 с.
18. Шведаў, С.М. Слоўнік сінонімаў беларускай мовы / С.М. Шведаў. – Мінск : Сучаснае слова, 2004. – 480 с.
19. Яўневіч, М.С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко. – Мінск : Аверсэв, 2006. – 286 с.

Вучэбна-метадычны комплекс па курсе

УВОДЗІНЫ Ё МОВАЗНАЎСТВА

Для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцяў

Складальнікі: Кісель Т.А.,
Якубук Н.Р.

Рэдактар: Леванцэвіч Л.В.

Рэцэнзенты: Заіка З.М.,
Гадуйка Л.А.